

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΤΟΠΙΑ ΔΕΟΥΣ
ΚΑΙ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΜΑΡΙΝΑ ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2023

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΤΟΠΙΑ ΔΕΟΥΣ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ ΜΑΡΙΝΑ
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2023

Ευχαριστίες ...

Στον καθηγητή μου, κ. Νικόλαο Σκουτέλη, για την καθοδήγηση και τις συμβουλές του, αλλά και στα κοντινά μου πρόσωπα για την βοήθεια που μου προσέφεραν σε πρακτικό και συναισθηματικό επίπεδο κατά την εκπόνηση της εργασίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο νησί της Κρήτης συμπυκνώνεται μια εκπληκτική ποικιλία τοπίων, έχοντας το καθένα από αυτά τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο συγκρότησης. Η παρούσα ερευνητική εργασία **πραγματοεύεται** τη διερεύνηση της εξαιρετικής συνάφειας που αναπτύσσεται ανάμεσα σε αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα φυσικά τοπία της Κρήτης τα οποία είναι ικανά να προκαλέσουν την ιδέα του *Υψηλού*. Για τον σκοπό αυτό, γίνεται η **ανάλυση** αρχιτεκτονικών έργων σε θέσεις οι οποίες από μόνες τους, όπως έχουν προκύψει στους γεωλογικούς αιώνες, ενέχουν το χαρακτήρα του μεγαλείου και της υπέρβασης. Σε αυτές τις θέσεις, οι κατασκευές, ενδεχομένως, έρχονται να εντείνουν την αίσθηση του υπερβατικού συμπράττοντας με το δικό τους τρόπο στη διαμόρφωση του αισθήματος του **δέους**.

Αρχικά, συγκροτείται ένα θεωρητικό υπόβαθρο με έννοιες και στοιχεία που θα λειτουργήσουν ως απαραίτητο υλικό για την διερεύνηση του θέματος. Στο πλαίσιο αυτό, ορίζονται το *τοπίο* και η *φύση*, προσεγγίζεται η σημασία της ιδέας του *Υψηλού* και εξετάζονται οι παράγοντες που διαμόρφωσαν το κρητικό τοπίο. Στην συνέχεια, γίνεται η ανάλυση αρχιτεκτονικών έργων τα οποία εντάσσονται σε φυσικά τοπία που αναδεικνύουν και επιβεβαιώνουν το *Υψηλό*. Τα έργα οργανώνονται σε δύο κατηγορίες:

Στην πρώτη, η αρχιτεκτονική καθιστά το τοπίο ως έναν **κλειστό**, οριοθετημένο χώρο μέσα στο ευρύτερο φυσικό περιβάλλον και έτσι, συσχετίζεται με φυσικές κοιλότητες της γης και φαράγγια.

Στην δεύτερη περίπτωση, η αρχιτεκτονική τονίζει την **απεραντοσύνη** της φύσης, λειτουργώντας ως μία συνέχεια του φυσικού τοπίου που αναιρεί τα όρια μεταξύ τους και γίνεται το ενδιάμεσο γης και ουρανού.

Επιπλέον, για την κάθε κατηγορία γίνεται η εξέταση τοπίων καθαρά υπό το πρίσμα του φυσικού περιβάλλοντος, έτσι ώστε συνδυαστικά με το υπόλοιπο υλικό, να βοηθήσει στην εξαγωγή σαφέστερων συμπερασμάτων σχετικά με την ανταλλαγή που αναπτύσσεται ανάμεσα σε αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα φυσικά τοπία της Κρήτης που φέρουν ως κύριο γνώρισμα την ιδέα του *Υψηλού*.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	8
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	14
ΣΚΟΠΟΣ	14
ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ	14
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	14
ΜΕΘΟΔΟΣ	14
ΣΥΛΛΟΓΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ	15
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ	15
ΔΟΜΗ	15
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	15
2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ	18
2.1 ΈΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ	18
Η ΈΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ	18
ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΥΨΗΛΟΥ	19
2.2 Η ΚΡΗΤΗ	24
Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ	25
ΜΟΡΦΗ	27
ΚΛΙΜΑ	27
ΤΑ ΒΟΥΝΑ	27
ΡΗΓΜΑΤΑ	27
ΒΛΑΣΤΗΣΗ & ΧΛΩΡΙΔΑ	28
ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ	30

3. ΤΑ ΤΟΠΙΑ	32
3.1 ΕΣΩΤΕΡΑ ΒΑΘΗ	34
ΦΑΡΑΓΓΙ ΣΑΜΑΡΙΑΣ	36
ΦΑΡΑΓΓΙ ΑΡΑΔΑΙΝΑΣ	46
ΦΑΡΑΓΓΙ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ	46
3.2 ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΑΠΡΟΣΙΤΟ	54
ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΛΙΘΙΝΟ	56
ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	60
ΌΡΟΣ ΓΙΟΥΧΤΑ	64
ΜΟΝΗ ΚΑΨΑ	68
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	74
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	78
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	81

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μόνιμη κατοίκηση στην Κρήτη που μου έδωσε τη δυνατότητα να βιώσω και να διαπιστώσω την ποικιλομορφία του τοπίου, συνδυαστικά με το ακαθόριστο αίσθημα που γεννούσαν αυτές οι εικόνες και που συχνά οδηγούσε στην αφύπνιση της **συνείδησης** μου **για τον κόσμο**, ήταν από τις βασικές αιτίες που με ώθησαν στη διερεύνηση του θέματος. Από την άλλη, η ανησυχία για το φυσικό τοπίο, το μέλλον του και τη διαχείρισή του, από κάθε άποψη, έπαιξε σημαντικό ρόλο.

Τα τοπία της Ελλάδας, παρόλο που μπορούμε εύκολα σε μια πρώτη θεώρηση να τα δούμε ως θαλασσινά και ως ορεινά, διαφοροποιούνται σε κάθε περιφέρεια. Υπάρχουν τοπία φυσικά, ανθρωπογενή αλλά και μεικτά,¹ έχοντας το καθένα από αυτά τη δική του πολυπλοκότητα και τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο συγκρότησης. Στο νησί της Κρήτης, συμπυκνώνεται μια ξεχωριστή και εκπληκτική **ποικιλία τοπίων**, όπου σε συνδυασμό με τις αισθητές εναλλαγές τους, την καθιστούν τον κατεξοχήν τόπο πυκνό σε εικόνες, διαφορετικές και γρήγορα εναλλασσόμενες. Το γεγονός αυτό, οφείλεται κατά κύριο λόγο στη μορφολογία και τη φύση του νησιού που διαφέρουν, απ' άκρη σ' άκρη αλλά και στις ανθρωπογενείς διεργασίες από τα προϊστορικά κιόλας χρόνια.

Η Κρήτη είναι το μεγαλύτερο νησί της Ελλάδας με συνολική έκταση 8.261 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Συγκροτείται από τρεις μεγάλους ορεινούς όγκους κατά μήκος του νησιού, με τις υψηλότερες κορυφές να ξεπερνούν τα 2.450 μέτρα.² Το νησί είναι πλούσιο σε φυσικές ομορφιές, ιστορία, μύθους και παραδόσεις καθώς έχει περάσει από πολλά στάδια πολιτισμού και οικονομικής ευημερίας. Ήδη από την Εποχή του Χαλκού βρισκόταν σε πολύ μεγάλη οικονομική ανάπτυξη με αποτέλεσμα τη δημιουργία του ιδιαίτερα πλούσιου πολιτισμού των Μινωιτών. Τον 13ο αιώνα το νησί υποτάχτηκε αρχικά στους Ενετούς για περίπου 450 χρόνια και στη συνέχεια, από το 1645 στους Οθωμανούς. Ο 19^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας των κρητικών επαναστάσεων, με αποτέλεσμα την ενσωμάτωση της Κρήτης στο ελληνικό κράτος το 1912. Η παραδοσιακή γεωργική οικονομία

---

¹ Κ. Μανωλίδης, *Ωραίο, φριχτό και απέριττο τοπίον*, Επιμέλεια Κ. Μανωλίδης, Νησίδες, Σκόπελος 2003, σελ. 51-54

² Α. Κωφού, *Κρήτη- Πλήρης οδηγός με 26 διαδρομές και λεπτομερείς χάρτες*, γ' έκδοση, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1995, σελ. 5,9

έγινε η κινητήριος δύναμη για ανάκαμψη και μαζί με την κτηνοτροφία αποτέλεσαν τις κύριες ασχολίες των Κρητικών μέχρι και τη δεκαετία του 1950.³

Ο κτηνοτρόφος, ο καλλιεργητής και ο οικοδόμος είχαν και έχουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του κρητικού τοπίου,⁴ αρχικά με τα μικρά, απλά και κοντά στη φύση έργα που όμως αργότερα έκαναν όλο ένα και περισσότερο έντονη την ανθρώπινη παρουσία. Ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες εντοπίζονται συχνά **επιτόλαιες επεμβάσεις** στο τοπίο που τείνουν να έχουν καταστρεπτικές συνέπειες για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.⁵ Παρόλα αυτά, στην Κρήτη εντοπίζονται έργα διαφόρων ιστορικών περιόδων, τα οποία όχι μόνο συνδιαλέγονται με το φυσικό τοπίο γύρω τους, αλλά εντάσσονται σε αυτό ως ένα μέρος του, αναδεικνύοντας τις ιδιαιτερότητές του. Η φύση γίνεται μέρος της κατασκευής και η κατασκευή αναπόσπαστο εξάρτημα της φύσης και του τοπίου.

Οι κλειστοί φυσικοί χώροι των **σπηλαίων** φαίνεται ήταν τα σημεία που από τη Νεολιθική εποχή έβρισκαν καταφύγιο οι άνθρωποι, τα μετέτρεπαν σε τόπους κατοίκησης και αποτέλεσαν χώρους ταφής, λατρείας ή εργασίας και αποθήκευσης. Ακόμη και στα νεότερα χρόνια, τα σπήλαια λειτούργησαν ως χώροι διαμονής ασθενών ή μοναχών, ως καταφύγια σε δύσκολες περιόδους, ως τόποι μαρτυρίου και συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται από γεωργοκτηνοτρόφους.⁶ Οι σπηλαιώδεις ναοί που δημιουργήθηκαν μέσα ή δίπλα σε σπήλαια προέκυψαν από μικρές ή μεγαλύτερες επεμβάσεις στο εσωτερικό ή και στο εξωτερικό της φυσικής κοιλότητας και πολλές φορές οδήγησαν σ' ένα εύρυθμο αποτέλεσμα μεταξύ φύσης και κατασκευαστικής μορφής. Ομοίως, κάποια σπήλαια διαμορφώθηκαν και ως ασκηταριά, δηλαδή έγιναν μόνιμοι τόποι διαβίωσης ασκητών καθώς αυτά προσφέρονταν για μία λιτή, μοναχική ζωή μακριά από τον κόσμο.⁷ Στην Κρήτη υπάρχουν δεκάδες τέτοια παραδείγματα και μερικά από αυτά είναι η παλιά μονή Γουβερνέτου στο

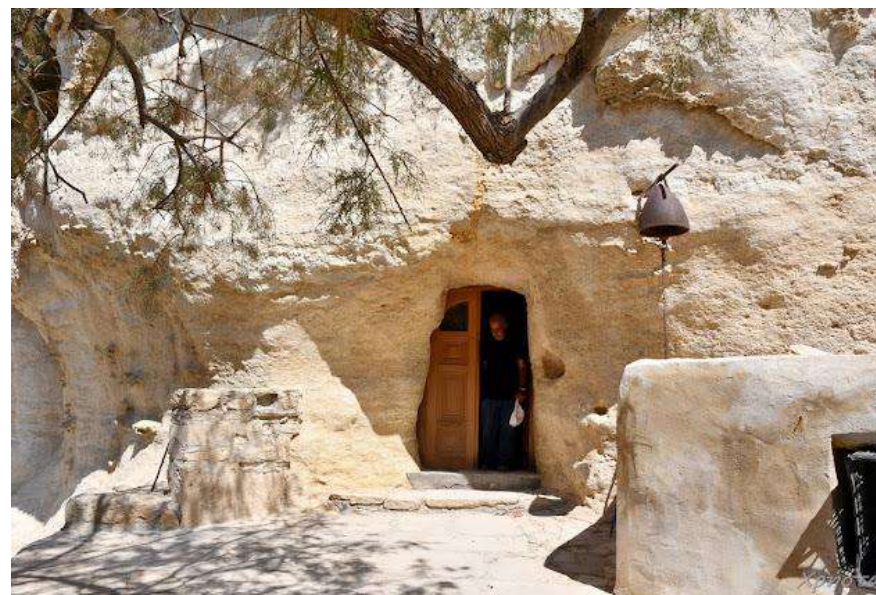
³ Συλλογικό, *National Geographic, Διακοπές στην Ελλάδα : Κρήτη, Δωδεκάνησα, Επτάνησα, Κυκλάδες*, 4η Ειδικές Εκδόσεις Α.Ε., Αθήνα, 2010, σελ. 6-10

⁴ Δ. Τσαντίλης, *Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σελ. 22

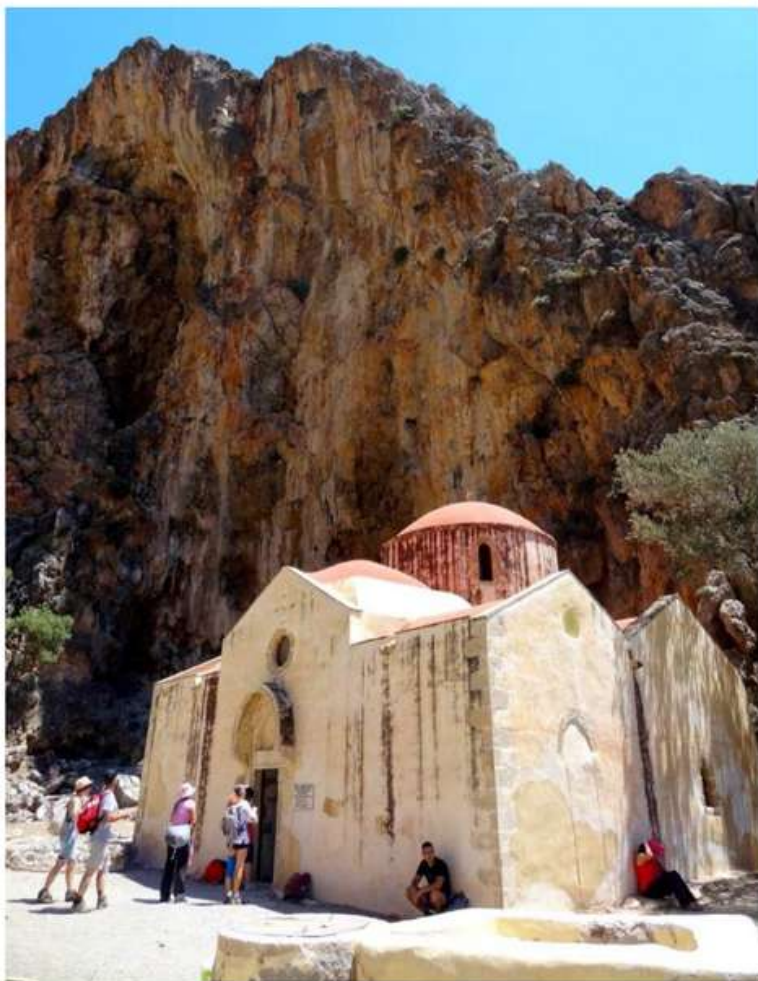
⁵ Κ. Μανωλίδης, 2003, ο.π., σελ. 52

⁶ Ε. Γαβριλάκη, *Η διαχρονική χρήση των σπηλαίων της δυτικής Κρήτης από τη Νεολιθική περίοδο έως σήμερα. Η περίπτωση του σπηλαίου Μελιδονίου*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2017, σελ.312-314

⁷ Ε. Γαβριλάκη, ο.π., σελ. 264-266

σελ. 9 :

εικ. 2 (πάνω)

Ρωμαϊκό νεκροταφείο, Μάταλα

εικ. 3 (ενδιάμεσα αριστερά)

Παναγία Αρκουδιώτισσα, Ακρωτήρι Χανίων

εικ. 4 (ενδιάμεσα δεξιά)

Παναγία Φανερωμένη, Ιεράπετρα

εικ. 5 (κάτω)

Μονή Παναγίας, Μάρτσαλο

σελ. 10 :

εικ. 6

Άγιος Αντώνιος, Αγιοφάραγγο

Ακρωτήρι Χανίων, της Παναγίας Αρκουδιώτισσας, της Αγ. Δύναμης στην Αργυρούπολη, η εκκλησία της Αγ. Αναστασίας στο Καινούριο Χωριό, της Αγ. Φωτεινής στο Αβδού, ο ναός του Αγ. Νικήτα στον Αχεντριά, του Αγ. Ιωάννη στην παραλία Καπετανιανών, της Παναγίας στο Μάρτσαλο, η μονή της Φανερωμένης στην Ιεράπετρα.

Τα σπήλαια όμως δεν είναι οι μόνοι φυσικοί χώροι που γίνεται έντονο το αίσθημα της απομόνωσης. Χώροι όπως είναι τα **φαράγγια**, λόγω της μορφολογίας τους και της δυσκολίας στην προσπέλασή τους από τον άνθρωπο, διατηρούν την ηρεμία και τη βαθιά αίσθηση της φύσης. Το Αγιοφάραγγο, είναι μία χαρακτηριστική περίπτωση, καθώς πρόκειται για φαράγγι της νότιας Κρήτης που φιλοξένησε μεγάλο αριθμό ερημιτών με κέντρο τους τον ναό του Αγ. Αντωνίου, λίγα χιλιόμετρα πριν την έξοδο του φαραγγιού στο Λιβυκό Πέλαγος.⁸ Ο ναός, φτιαγμένος στον πυθμένα του φαραγγιού, ακουμπάει στο ανατολικό βραχώδες τοίχωμα του και συναγωνίζεται με αυτό, το οποίο υψώνεται σχεδόν κάθετα δημιουργώντας ένα φυσικό και εντυπωσιακό φόντο για το ναό. Το φαράγγι Καθολικό, στο Ακρωτήρι Χανίων αποτέλεσε και αυτό περιοχή ερημιτών με τον σπηλαιώδη ναό του Αγ. Ιωάννη να ξεχωρίζει, μέσα σε λαξευμένο βράχο με ιδιαίτερη διαμόρφωση στο εξωτερικό. Τα φαράγγια, όπως και τα σπήλαια, φαίνεται ότι ήταν άμεσα συνυφασμένα με κάποια γεγονότα και τη ζωή των ανθρώπων διαχρονικά. Αυτό αποδεικνύεται και από οικισμούς όπως είναι ο παλιός οικισμός μέσα στο φαράγγι της Σαμαριάς και ο οικισμός της Αράδαινας πάνω στο χείλος του δυτικού τοιχώματος του ομώνυμου φαραγγιού. Περίπου 50 χιλιόμετρα ανατολικότερα από αυτά τα φαράγγια βρίσκεται ο Παλίγκρεμος. Ένας εντυπωσιακός κατακόρυφος γκρεμός στα παράλια του Πλακιά Ρεθύμνου, που η όψη του δημιουργείται από την κάθετη επιφάνεια ενός ρήγματος. Έχει προκαλέσει έντονο ενδιαφέρον, καθώς κατέχει θέση στον Άτλαντα των Γεωλογικών Μνημείων του Αιγαίου και αποτελεί τοπόσημο για την περιοχή, λόγω του δραματικού τοπίου που συνθέτει.⁹

Οι **μεγαλειώδεις γκρεμοί**, λόγω των φαραγγιών και κυρίως των ρηγμάτων, είναι χαρακτηριστικό στοιχείο για το τοπίο της Κρήτης και δημιουργούν ψηλά, βραχώδεις και απόκρημνα μέρη, που ακόμα και εκεί συναντά κανείς ναούς και μικρά εκκλησάκια. Στην κορυφή του όρους Γιούχτα, που βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο της Κρήτης,

⁸ <https://www.cretanbeaches.com>

⁹ <https://www.kathimerini.gr/society/1055143/o-paligkremnos-se-kindyno/>

δεσπόζει σαν συνέχεια του βράχου ο ναός του Σωτήρα Χριστού. Ο Τίμιος Σταυρός στο όρος Κεφάλι, κοντά στο ακρωτήριο Λίθινο, είναι μία άλλη εκκλησία, φτιαγμένη σε ύψωμα από το οποίο απότομοι γκρεμοί καταλήγουν στο Νότιο Κρητικό Πέλαγος. Ο σχηματισμός της νότιας ακτογραμμής του νησιού έχει ευνοήσει το έντονο ανάγλυφο και τη μεγάλη κλίση των βράχων, όμως υπάρχουν αρκετά βραχώδη, απόκρημνα σημεία και στο βόρειο τμήμα του νησιού όπου έχουν δημιουργηθεί έργα μιας λόγιας τεχνικής, ταγμένα σε μία άλλη ανάγκη, εκείνη της άμυνας αλλά και πάλι ενταγμένα στην τοπογραφία. Για παράδειγμα, τέτοια είναι το Κάστρο της Γραμβούσας, η Φορτέτζα Ρεθύμνου, το Παλαιόκαστρο Ηρακλείου, το κάστρο Σπιναλόγκας. Τέλος, έντονο ενδιαφέρον προκαλεί ο γεωλογικός σχηματισμός, δυτικά της πόλης του Ηρακλείου, στο Βουλισμένο Αλώνι. Δεν αποτελεί ρήγμα στη γη, απόκρημνη ακτή ή βραχώδη έξαρση σε βουνό. Είναι ένα καρστικό φαινόμενο, που έχει δημιουργήσει βύθισμα κυκλικού σχήματος με απότομο γκρεμό έως και 43 μέτρων, προκαλώντας δέος σε όποιον βρεθεί εκεί.¹⁰

εικ. 7 (πάνω)

Ο Παλίγκρεμος στον Πλακιά Ρεθύμνου

εικ. 8 (ενδιάμεσα)

Το κάστρο της Γραμβούσας στην κορυφή του βράχου από τη βορειοδυτική πλευρά

εικ. 9 (κάτω)

Βουλισμένο Αλώνι όπως φαίνεται από δυτικά

¹⁰ <https://www.patris.gr/2022/03/12/voylismeno-aloni-to-kolossaio-tis-fysis/>

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση της εξαιρετικής συνάφειας που αναπτύσσεται ανάμεσα σε αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα φυσικά τοπία της Κρήτης τα οποία είναι ικανά να προκαλέσουν την ιδέα του *Υψηλού*.

Αντικείμενο της έρευνας αποτελούν αρχιτεκτονικά έργα σε θέσεις οι οποίες από μόνες τους, όπως έχουν προκύψει στους γεωλογικούς αιώνες, ενέχουν το χαρακτήρα του μεγαλείου, του δραματικού, της υπέρβασης. Σε αυτές τις θέσεις, οι κατασκευές, ενδεχομένως, έρχονται να εντείνουν την αίσθηση του υπερβατικού συμπράττοντας με το δικό τους τρόπο στη διαμόρφωση του αισθήματος του δέους.

Για την παρούσα εργασία **βιβλία αναφοράς** είναι:

- Immanuel Kant, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, Μετάφραση: Κώστας Ανδρουλιδάκης Εκδόσεις Σμίλη, 3η έκδοση, Αθήνα 2013
- Oliver Rackham, Jennifer Moody, *Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου*, Μετάφραση: Κώστας Σμπόνιας, Επιστημονική επιμέλεια: Άγγελος Χανιώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008
- Christian Norberg Schulz, *Genius Loci. Το Πνεύμα του Τόπου. Για μια φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*, Μετάφραση: Μίλτος Φραγκόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009
- Γιώργος Περράκης, Νίκος Σκουτέλης, *Αναπαραστάσεις του Υπερβατικού, Λεξιλόγιο της Μεταφυσικής στον Σύγχρονο Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό*, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα 2015

Για τη **μέθοδο συλλογής** του ερευνητικού υλικού ακολουθήθηκε βιβλιογραφική έρευνα, διαδικτυακή έρευνα καθώς και έρευνα πεδίου.

Η **μεθοδολογία** που επιλέχθηκε χωρίζεται σε δύο βασικές κατευθύνσεις, τη θεωρητική έρευνα και την έρευνα πεδίου.

Με την πρώτη επιδιώκεται η προσέγγιση των ορισμών του *τοπίου* και της *φύσης* και της έννοιας του *Υψηλού*, καθώς και η διερεύνηση των απαρχών και των στοιχείων διαμόρφωσης του ευρύτερου τόπου μελέτης, της Κρήτης. Αυτά συνιστούν το

θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο, πέρα από τη σχετική βιβλιογραφία στον τομέα της αρχιτεκτονικής, στηρίχθηκε και σε πηγές της φιλοσοφίας, της γεωλογίας, της ιστορίας κ.α.

Η έρευνα πεδίου πραγματοποιήθηκε με την επίσκεψη σε επιβλητικά μέρη της Κρήτης όπου μέσω της βιωματικής διαδικασίας, την παρατήρηση και τα ερεθίσματα από το περιβάλλον, έγινε ανάγνωση του χώρου και εντοπισμός στοιχείων της θεωρητικής μελέτης.

Η **ερμηνευτική μέθοδος** είναι η διερεύνηση αρχιτεκτονικών έργων που επιλέχθηκαν με κριτήριο να συνάδουν και να εναρμονίζονται με το φυσικό τοπίο της Κρήτης. Τα έργα, με την απλότητα, τη διακριτικότητα και τη λιτότητα των μορφών, αρθρώνονται με το φυσικό τοπίο και μαζί αποκτούν εμβληματικό χαρακτήρα.

Η αλληλεπίδραση ανθρώπου – φύσης υπήρχε πάντα, και έτσι, τα **ευρήματα** που επιλέχθηκαν ανήκουν σε διάφορες χρονικές περιόδους, ξεκινώντας κυρίως από τον 12^ο αιώνα, απ' όπου σώζεται σε μεγαλύτερο βαθμό η ανθρώπινη παρέμβαση στο κρητικό τοπίο. Εντοπίζονται σε όλη την έκταση του νησιού και είναι τα πιο αντιπροσωπευτικά, καθώς είναι σημεία όπου τα **έντονα φυσικά χαρακτηριστικά** του περιβάλλοντος τοπίου, εισάγουν τον επισκέπτη στην έννοια του υπερβατικού.

Ξεκινώντας από τα δυτικά προς τα ανατολικά του νησιού, **μελετώνται** τα εξής:

1. Μονή Αγ. Ιωάννη, Φαράγγι Καθολικό
2. Φαράγγι Σαμαριάς
3. Φαράγγι και οικισμός Αράδαινας
4. Ακρωτήριο Λίθινο
5. Παλαιόκαστρο Ηρακλείου
6. Μονή Αφέντη Χριστού, όρος Γιούχτα
7. Μονή Καψά, Ιεράπετρα

Η **δομή** της εργασίας χωρίζεται σε τρία βασικά μέρη:

Στο **πρώτο** μέρος επιχειρείται η συγκρότηση ενός θεωρητικού υπόβαθρου με έννοιες και στοιχεία που θα λειτουργήσουν ως απαραίτητο υλικό για την διερεύνηση του θέματος. Ορίζονται το **τοπίο** και η **φύση** και προσεγγίζεται η σημασία της έννοιας του **Υψηλού**. Έπειτα, εξετάζονται οι παράγοντες που δημιούργησαν και διαμόρφωσαν εν τέλει το τοπίο της Κρήτης.

Στο **δεύτερο** μέρος γίνεται η ανάλυση **αρχιτεκτονικών έργων** μέσα σε **φυσικά τοπία** που αναδεικνύουν και επιβεβαιώνουν το **Υψηλό** βάσει της σχετικής βιβλιογραφίας αλλά και της **βιωματικής εμπειρίας**. Τα έργα χωρίζονται σε **δύο κατηγορίες**: Στην πρώτη, η αρχιτεκτονική καθιστά το τοπίο ως ένα **κλειστό**, οριοθετημένο χώρο μέσα στο ευρύτερο φυσικό περιβάλλον. Έτσι, σε αυτή την κατηγορία αντιστοιχούν έργα τα οποία συσχετίζονται με τους χώρους των σπηλαίων και των φαράγγιων. Πιο συγκεκριμένα, μελετώνται η μονή του Αγ. Ιωάννη μέσα στο φαράγγι Καθολικό και ο οικισμός με τη γέφυρα της Αράδαινας.

Στην δεύτερη περίπτωση, η αρχιτεκτονική τονίζει την **απεραντοσύνη** της φύσης καθώς λειτουργεί ως μία συνέχεια του φυσικού τοπίου και αναιρεί τα όρια μεταξύ τους. Αναλύονται το φρούριο Παλαιόκαστρο, η μονή του Αφέντη Χριστού στο όρος Γιούχτα και η μονή Καψά.

Επιπλέον, γίνεται η εξέταση τοπίων καθαρά υπό το πρίσμα του φυσικού περιβάλλοντος, πράγμα που θα βοηθήσει για τη εξαγωγή καταλληλότερων συμπερασμάτων. Έτσι, επιλέχθηκαν το φαράγγι της Σαμαριάς και το ακρωτήριο Λίθινο ως παραδείγματα περιορισμένων και μη φυσικών χώρων για την κάθε κατηγορία αντίστοιχα.

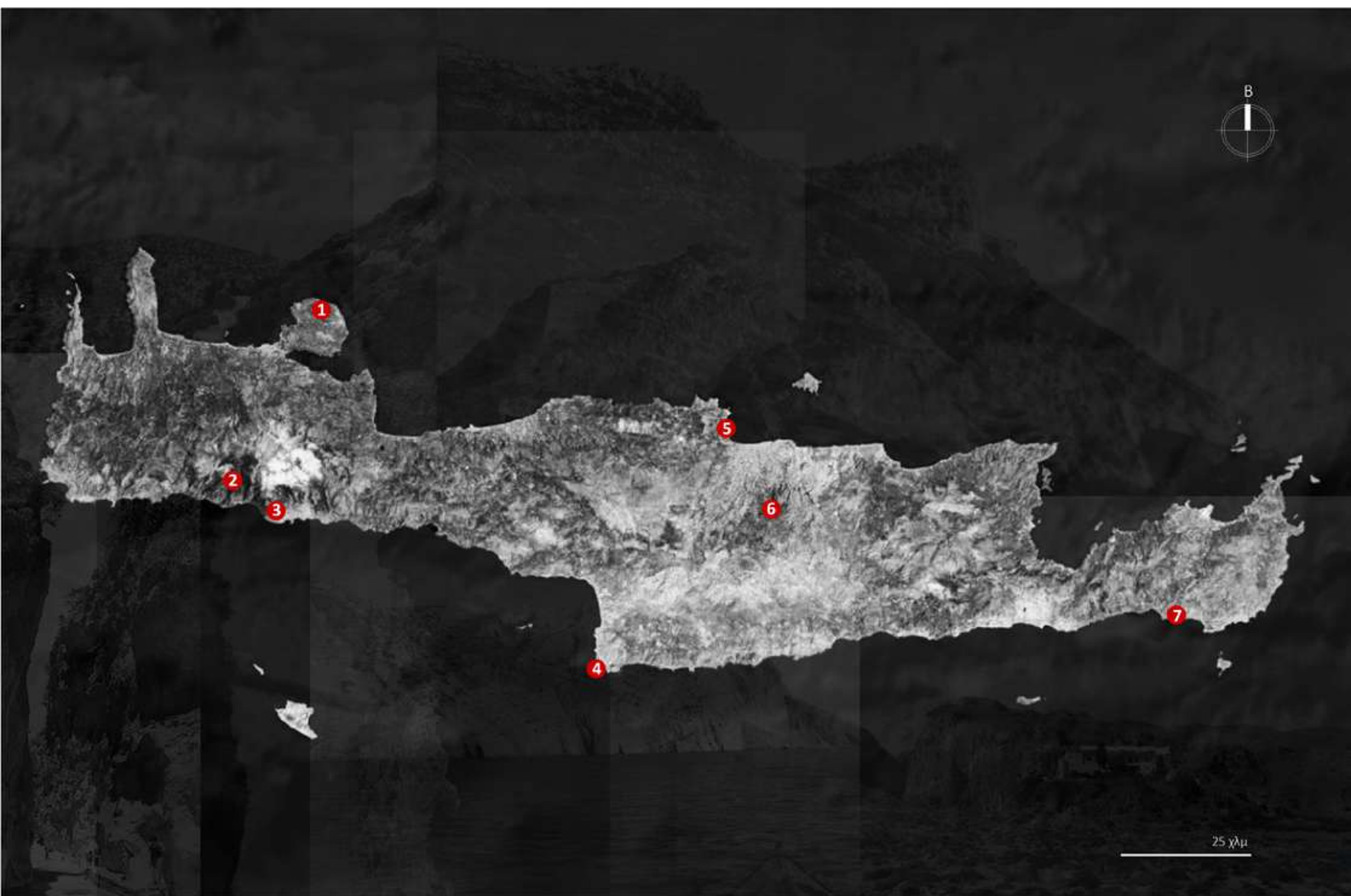
Στο **τρίτο** και τελευταίο μέρος παρατίθενται συλλογισμοί και συμπεράσματα βάσει του ερευνητικού υλικού, σχετικά με την ανταλλαγή που αναπτύσσεται ανάμεσα σε αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα φυσικά τοπία της Κρήτης, που φέρουν ως κύριο γνώρισμα την έννοια του **Υψηλού**.

Τα **ερωτήματα** στα οποία η παρούσα εργασία επιχειρεί να απαντήσει είναι τα εξής:

- Πώς επιτυγχάνεται το **Υψηλό** σε ένα φυσικό τοπίο και ποια τα χαρακτηριστικά που προκαλούν δέος;
- Συμβάλλει σε αυτό η (εξαιρετική συνάφεια με την) **αρχιτεκτονική**; Με ποια μέσα και τρόπους;
- Το δέος **εντείνεται** με την αρχιτεκτονική;
- Η αρχιτεκτονική δημιουργεί την αίσθηση της **οικειοποίησης**;

Λέξεις κλειδιά: Κρήτη, **Υψηλό**, δέος, φύση, τοπίο, αρχιτεκτονική

εικ.10 Χάρτης της Κρήτης με τις θέσεις μελέτης

---

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

2.1 ΈΝΝΟΙΕΣ & ΟΡΙΣΜΟΙ

Η ΈΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Η έννοια του **Τοπίου** συνήθως είναι διαφορετική για τον καθένα και με το πέρασμα των χρόνων, έχει οριστεί και επανοριστεί πολλές φορές. Στην αρχή αναφερόταν στην απεικόνιση μιας θέας, όμως, μετά από συνεχή εννοιολογική εξέλιξη και συγκεκριμένα μετά το τέλος του 19ου αιώνα, αναφέρεται απλά στη θέα.¹¹

*Πρόκειται για μία έννοια που προσδιορίζεται δύσκολα και το περιεχόμενό της συχνά ποικίλλει ανάλογα με τους τρόπους προσέγγισης που χρησιμοποιούμε για την κατανόηση του.*¹²

Σήμερα, ο όρος *Τοπίο* έχει ευρεία εννοιολογική σημασία με διαφορετικές προσεγγίσεις, που πολλές φορές είναι αντίθετες μεταξύ τους λόγω των επιστημονικών, τεχνικών ή και ποιητικών ερμηνειών.¹³ Για αυτό το λόγο, στην παρούσα εργασία δεν γίνεται εκτενής ανάλυση της έννοιας, αλλά προσεγγίζεται η **βασική έννοια**, όπως είναι ορισμένη στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο (Φλωρεντία, Οκτώβριος 2000) :

*Με τον όρο **Τοπίο**, νοείται ένα μέρος μίας γεωγραφικής περιοχής, έτσι όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους ανθρώπους, και του οποίου ο χαρακτήρας προκύπτει από τη δράση φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, όπως και από τις αναμεταξύ τους αμοιβαίες επιδράσεις.*

Έτσι, η έννοια στην οποία θα βασιστεί το θέμα της εργασίας αφορά την αποδοχή του συνδυασμού του *Τοπίου* ως μια γεωγραφική ενότητα και ως μία νοητική/πνευματική διαδικασία σύλληψής του από τον παρατηρητή.¹⁴

---

¹¹ Θ. Σ. Τερκενλή, *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 13

¹² Θ. Σ. Τερκενλή, ο. π., σελ. 17

¹³ https://www.sadas-pea.gr/magazine/ARXITEKTONES_49.pdf

¹⁴ Π. Ν. Δουκέλλης, *Το Ελληνικό Τοπίο, Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του τόπου*, Βιβλιοπωλείον της "ΕΣΤΙΑΣ", Αθήνα, 2005, σελ.16

ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΥΨΗΛΟΥ

Ως **Φύση** χαρακτηρίζεται το σύνολο των φυτικών και ζωικών οργανισμών (χλωρίδα και πανίδα), των γεωλογικών σχηματισμών (βουνά, έδαφος, υπέδαφος, θάλασσες, λίμνες κ.λπ.) των υλικών στοιχείων (αέρας, φωτιά, νερό κ.λπ.) και γενικότερα το υλικό σύμπαν και οι λειτουργίες του, θεωρούμενο ανεξαρτήτως του ανθρώπου, για τον οποίο αποτελεί το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει, αναπτύσσεται και πεθαίνει.¹⁵

Η **σχέση ανθρώπου - φύσης**, με την πάροδο του χρόνου, υπέστη διαδοχικές μεταβολές. Ο άνθρωπος από αναπόσπαστο κομμάτι της φύσης, έγινε κυρίαρχός της, εκμεταλλευόμενος και εξαντλώντας τα αγαθά που αυτή του προσέφερε. Αρχικά, στις πρωτόγονες κοινωνίες, η φύση ήταν γι' αυτόν κάτι **ιερό**. Έπειτα, οι αρχαίοι Έλληνες συνέδεαν τον κόσμο με τη φύση και τη φύση με το θείο.¹⁶ Οι γενιές του παρελθόντος ήταν απόλυτα αφοσιωμένες στη φύση, ανησυχούσαν για αυτήν και έδειχναν βαθύτατο σεβασμό στη γη καθώς πίστευαν ότι τα ποτάμια, τα βουνά, τα δάση και οι θάλασσες¹⁷ ήταν **τόποι ιεροί**, όπου υπήρχαν ανώτερες μορφές που τους προστάτευαν.¹⁸ Είναι φανερό ότι οι *θρησκείες των πιο πρωτόγονων εποχών φανερώνουν μια ιδιαιτέρως βαθιά αίσθηση της φύσης*.¹⁹

Ιερό είναι αυτό που αξίζει ή απαιτεί απόλυτο σεβασμό. Είναι αυτό που σχετίζεται με κάτι **Υψηλό**, θεάρεστο, ιδιαιτέρως σημαντικό για την ανθρώπινη ζωή.²⁰

Σήμερα, η έννοια του **Ιερού**, πέρα από θρησκευτικά θέματα, συνδέεται έντονα με τη φύση, τη ζωή, την τέχνη, αλλά και τις επιστήμες,²¹ όπως, και η έννοια του **Υψηλού**. Από την αρχαιότητα, ο Αριστοτέλης στο έργο *Περί Ποιητικής* (335- 23 π.Χ.), αναφέρεται σε καθολικές αρχές οι οποίες καθορίζουν την άριστη τραγωδία που

φέρνει το θεατή σε **μέγιστη ένταση** μέσω ανάμεικτων συναισθημάτων συμπόνιας και αποστροφής.²² Η καθολικότητα και ο συνδυασμός δυσάρεστων και ευχάριστων συναισθημάτων είναι στοιχεία, όπως αποδεικνύεται παρακάτω, που οδηγούν στην εμπειρία του **Υψηλού**. Έπειτα, τον 1ου μΧ. αιώνα, στο έργο *Περί Ύψους*, ο Λογγίνος υποστηρίζει:

*Με λίγα λόγια θα θεωρείς ωραία και αληθινά ύψη εκείνα που πάντοτε και σ' όλους αρέσουν. Γιατί, όταν άνθρωποι με διαφορετικές ασχολίες, τρόπους ζωής, προτιμήσεις, ηλικίες, απόψεις, έχουν για τα ίδια πράγματα μια και την αυτή γνώμη, τότε η ταύτιση στην κρίση και στη συγκατάθεση τόσων ασύμφωνων πνευμάτων επιφέρει στο αντικείμενο του θαυμασμού μιαν εγγύηση στέρεη κι αναντίρρητη.*²³

Με βάση αυτή την άποψη, στο *Περί Ύψους*, διατυπώνονται κανόνες του λόγου, με τους οποίους μπορεί να επιτευχθεί το πραγματικά **Υψηλό** ύψος έκφρασης. Το **Υψηλό** ύψος, σύμφωνα με τον Λογγίνο, θα προσδώσει παντοτινή αξία σε ένα λογοτεχνικό έργο και θα οδηγήσει τον αναγνώστη σε πνευματική και ψυχική μεταρσίωση, πέρα από τον αισθητό κόσμο. Αργότερα, η έννοια του **Υψηλού**, θα απασχολήσει επιστήμονες διάφορων αντικειμένων και φιλοσόφους, όπως είναι ο Ε. Burke, ο Ι. Kant και ο Α. Schopenhauer.

Σύμφωνα με τον **Ι. Kant**, το **Υψηλό** αφορά το άπειρο και την ολότητα και προκαλεί έμμεση ηδονή μέσω του δέους. Αναφέρεται σε *Ιδέες του Λόγου* και σε ένα ιδιαίτερο συναίσθημα που προκαλείται από ένα θέαμα άγριο ή τρομερό. Το **Υψηλό** είναι το μέσο ... για την συγκίνηση της ψυχής. Αναφέρεται είτε σε ένα άπειρο μέγεθος είτε σε μία άπειρη δύναμη και διαιρείται αντιστοίχως στο **μαθηματικώς** και στο **δυναμικώς** **Υψηλό**. Το πρώτο μας δείχνει την απεραντοσύνη της φύσης, ενώ το

¹⁵ Γ. Μπαμπινιώτης, λήμμα «φύση», *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Β' έκδοση, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2005

¹⁶ *Τόπος-Τοπίο. Τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλιππίδη*, Συλλογικός Τόμος, Εκδόσεις ΜΕΛΙΣΣΑ, Αθήνα 2018 σελ.168

¹⁷ C. N. Schulz, *Genius Loci. Το Πνεύμα του Τόπου*, Μετάφραση Μ. Φραγκόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2009, σελ.31

¹⁸ *Τόπος-Τοπίο. Τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλιππίδη*, ο.π. σελ.205

¹⁹ G. Simmel, J. Ritter, E. H. Gombrich, *Το τοπίο*, Ποταμός, μετάφραση Γ. Σαγκριώτης, Α. Αναγνώστου, Ν. Δασκαλοθανάσης, Αθήνα, 2004, σελ. 14

²⁰ Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π., λήμμα «ιερός»

²¹ Γ. Περράκης, Ν. Σκουτέλης, *Αναπαραστάσεις του Υπερβατικού, Λεξιλόγιο της Μεταφυσικής στον Σύγχρονο Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό*, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, 2015 σελ.105

²² Δ. Κοργιαλάς, *Η Έννοια του Υψηλού Στον Immanuel Kant. Μία ανάγνωση ως συνέχεια της όψης του Υψηλού στον Edmund Burke*, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2018, σελ. 3 και https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=328 (πρόσβαση 20/09/2022)

²³ Ανδοκίδης, Ανώνυμος, *Λόγου/ Περί ύψους, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων Νο85*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Ευ. Ανδρουλιδάκης, Π. Λεκατσάς, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1999, σελ. 45

δεύτερο την ακαταμάχητη δύναμη της. Αποτελούν έτσι την α-φορμή να αισθανθούμε την φυσική μας αδυναμία, συγχρόνως όμως και την ηθική υπεροχή μας πάνω στη φύση.²⁴

Έτσι, σύμφωνα με τον Ι. Kant, το υποκειμένο μπορεί να βιώσει την έννοια του **Υψηλού** όταν νιώσει τον περιέργο και αντιφατικό συνδυασμό ενός δυσάρεστου συναισθήματος και μιας ευαρέσκειας. Υποστηρίζει ότι αυτό, μπορεί να συμβεί υπό δύο περιπτώσεις: ή όταν βρεθεί απέναντι σε κάτι απέραντο ή απέναντι σε κάτι δυνατό. Έτσι, διαχωρίζει το **μαθηματικώς Υψηλό** από το **δυναμικώς Υψηλό** και διευκρινίζει ότι το πρώτο, μπορεί να το αισθανθεί κάποιος λόγω του μεγάλου μεγέθους φυσικών στοιχείων ενώ το δεύτερο, λόγω της εντύπωσης ότι έχουν μεγάλη δύναμη. Κοινό σημείο των εμπειριών αυτών είναι ο **συνδυασμός** μίας δυσάρεστης αίσθησης που προκαλείται από το φόβο και μίας βαθιάς ικανοποίησης του υποκειμένου που προκύπτει από τη συνειδητοποίηση ότι διαθέτει μέσα του μία διαφορετική ικανότητα. Η συνειδητοποίηση αυτή, σε κάθε περίπτωση, γίνεται μέσω μιας εσωτερικής διανοητικής και πνευματικής διαδικασίας, πολύ κοντά στην διέγερση που μπορεί να προκαλέσει μια λατρευτική εκδήλωση.

Πιο αναλυτικά, το **μαθηματικώς Υψηλό**, εκδηλώνεται σε κάποιον όταν έρθει αντιμέτωπος με εξαιρετικά μεγάλου μεγέθους στοιχεία της φύσης, όπως είναι η αχανής έρημος ή ο απέραντος ουρανός.²⁵ Σε αυτό το σημείο, ο Ι. Kant, ορίζει ότι Υψηλό είναι ό,τι είναι απολύτως μεγάλο ή αλλιώς ό,τι είναι μεγάλο πέρα από κάθε σύγκριση. Με άλλα λόγια, είναι οτιδήποτε θεωρείται μεγάλο συγκριτικά με κάθε είδος και κάθε μέγεθος.²⁶

Υψηλό είναι εκείνο, σε σύγκριση με το οποίο όλα τα άλλα είναι μικρά. Στη φύση δεν υπάρχει τίποτε, όσο μεγάλο και αν κρίνεται από μας, που, αν θεωρηθεί σε μίαν άλλη αντιστοιχία, να μην μπορεί να εκτιμηθεί ως απείρως μικρό και αντιστρόφως, δεν υπάρχει τίποτε τόσο μικρό που να μη μπορεί, σε σύγκριση

*με ακόμη μικρότερα μέτρα, να αυξηθεί για τη φαντασία μας μέχρι το μέγεθος ενός κόσμου.*²⁷

Η **εκτίμηση** που κάνει ένας άνθρωπος για το μέγεθος ενός αντικειμένου μπορεί να είναι είτε **μαθηματική** μέσω αριθμητικών εννοιών είτε **αισθητική** απλά «με το μάτι». Όταν πρόκειται για τη **μαθηματική εκτίμηση** δεν υπάρχει κάποιο ανώτατο όριο μεγέθους λόγω της απειρίας των αριθμών. Αντιθέτως, όσον αφορά την **αισθητική εκτίμηση**, η οποία σχετίζεται με το μέγεθος αντικειμένων της φύσης, ο ανθρώπινος νους έχει ένα ανώτατο όριο το οποίο δεν μπορεί η **Φαντασία** να ξεπεράσει. Έτσι, το αντικείμενο αυτομάτως ταυτίζεται με το **απολύτως μεγάλο** συνεπώς με το άπειρο και παρά τους φραγμούς, η φαντασία, καταφέρνει να συλλάβει το άπειρο ως ένα δεδομένο σύνολο.^{28 29} *Και μόνο να μπορεί κανείς να σκεφτεί το άπειρο ως ένα όλον, καταδεικνύει μια ικανότητα του πνεύματος, η οποία υπερβαίνει κάθε μέτρο των αισθήσεων.*³⁰ Συνεπώς, απορρέει η Ιδέα του Υψηλού, αφού από τη μία υπάρχει η **δυσαρέσκεια**, η απογοήτευση του υποκειμένου λόγω της συνειδητοποίησης των αδύναμων σημείων της **Φαντασίας** του κατά την αισθητική εκτίμηση και από την άλλη, η **τέρψη** λόγω της αναγνώρισης της **υπερ-αισθητής** του **ικανότητας**,³¹ που ξεπερνάει τα όρια της **αισθητηριακότητας**. Αυτή η αναγνώριση οδηγεί στον αυτοσεβασμό και στο αίσθημα της ανωτερότητας του ανθρώπου απέναντι στη φύση.³² Έπειτα, το **δυναμικώς Υψηλό**, το βιώνει κάποιος όταν βρεθεί αντιμέτωπος με παραστάσεις της φύσης οι οποίες του προξενούν φόβο χωρίς όμως να τον βάζουν σε κίνδυνο. Για παράδειγμα, **απόκρημνοι βράχοι που υψώνονται απότομα, σχεδόν απειλητικά, βαριά σύννεφα που συσσωρεύονται στον ουρανό, με αστραπές και βροντές, ο άπειρος ωκεανός σε θύελλα** είναι παραστάσεις που αναφέρονται από τον Ι. Kant.³³ Τέτοιες εικόνες στη φύση, δίνουν την αφορμή στον άνθρωπο να αισθανθεί μικρότητα και ότι δεν είναι ικανός να

²⁴ Ι. Kant, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, Μετάφραση Κ. Ανδρουλιδάκης, Εκδόσεις Σμίλη, 3η έκδοση, Αθήνα, 2013, σελ. 49

²⁵ Δ. Κοργιαλάς, ο.π., σελ. 4, 7, 9

²⁶ Ι. Kant, ο.π. σελ. 166-167

²⁷ Ι. Kant, ο.π. σελ. 169

²⁸ Ι. Kant, ο.π. σελ. 170-175

²⁹ Δ. Κοργιαλάς, ο.π. σελ. 9-11

³⁰ Ι. Kant, ο.π., σελ. 175

³¹ Ι. Kant, ο.π. σελ. 169

³² Ι. Kant, ο.π. σελ. 178-179

³³ Ι. Kant, ο.π. σελ. 183

διαχειριστεί τη δύναμη της φύσης που φαίνεται να είναι ακαταμάχητη. Σε αυτό το σημείο, διεγείρεται η φαντασία του αρχικά, με το να φέρει στο μυαλό του το ενδεχόμενο να χρειαζόταν να αντιμετωπίσει τη δύναμη της φύσης και έπειτα, μέσω της αισθητικής εκτίμησης (που προαναφέρθηκε στο *Μαθηματικώς Υψηλό*) θεωρεί τα πάντα μικρά, άρα και τη φύση. Τώρα, αισθάνεται να υπερέχει έναντί της, να ξεχωρίζει και να ανεξαρτητοποιείται από εκείνη. Η ανωτερότητα που νιώθει βρίσκεται μέσα του, πηγάζει από το ήθος του και τον βοηθά να αναμετρηθεί με τη *φαινομενική παντοδυναμία της φύσης*.³⁴

Συνεπώς, σε αυτή την περίπτωση, η ιδέα του *Υψηλού* προκύπτει από το στενάχωρο αίσθημα της μικρότητας και της ασημαντότητας που κυριεύει τον άνθρωπο, όταν συγκρίνει τα δικά του εξωτερικά φυσικά χαρακτηριστικά με εκείνα της φύσης, και από την ευχάριστη συνειδητοποίηση ότι είναι όν με δική του βούληση που υπερτερεί λόγω της *ηθικότητάς* του.^{35 36}

Ομοίως, ο **Schopenhauer**, υποστηρίζει ότι υπό την έννοια του *Υψηλού*, μπορούν να τεθούν το *δυναμικά* και το *μαθηματικά Υψηλό*. Όταν ο άνθρωπος βρεθεί εκτεθειμένος σε φυσικά φαινόμενα τα οποία δεν μπορεί να ελέγξει και χώρους οι οποίοι του προκαλούν αίσθημα μικρότητας αφορά την πρώτη υποκατηγορία, ενώ η δεύτερη συνδέεται με τη βίωση της έννοιας του άπειρου που προκύπτει από τις διαστάσεις του χωροχρόνου και τα διηλεκτικά φυσικά φαινόμενα.³⁷ Οι εμπειρίες αυτές οδηγούν στη συνειδητοποίηση του κόσμου ως ολότητα και προκαλούν αίσθημα *δέους* όπου συνδυάζονται ο φόβος, ο θαυμασμός ή και ο βαθύς σεβασμός.³⁸ Το δέος βιώνεται όταν γίνεται αντιληπτή η σημασία των πραγμάτων στο περιβάλλον και τη φύση που μας περιβάλλει. Για παράδειγμα, δέος μπορεί να αισθάνονται οι ευσεβείς, με έντονο θρησκευτικό συναίσθημα, για κάποιον θεό ή οι επιστήμονες μπροστά στο απέραντο σύμπαν.

Ειδικότερα, διακρίνονται κάποια πρωταρχικής σημασίας **φυσικά στοιχεία και φαινόμενα** τα οποία ενισχύουν αυτή την αίσθηση:

Αρχικά, η Γη και ο Ουρανός είναι κυρίαρχες δυνάμεις στη φύση, απ' όπου δημιουργήθηκαν όλα τα στοιχεία της ζωής. Σύμφωνα με το Λουκρήτιο:

... όλοι προερχόμαστε από **ουράνιο σπέρμα**· όλοι έχουμε τον ίδιο **πατέρα**, και **η μάνα γη** που μας τρέφει απ' αυτόν δέχεται τις διάφανες σταγόνες της βροχής, γονιμοποιείται και γεννობολά τα θαλερά σπαρτά, τα καρπερά τα δέντρα και το ανθρωπινό γένος, γεννά όλα τα άγρια θηρία, και τους χαρίζει την τροφή που θρέφει το κορμί τους για να περνούν γλυκιά ζωή και να διαιωνίζονται το είδος τους· δίκαια λοιπόν της έδωσαν το όνομα της μάνας.³⁹

Η Γη είναι η βάση της ζωής των φυτικών και ζωικών οργανισμών, αφού χάρη σε εκείνη, από την αρχή κιόλας της δημιουργίας της, αναδύθηκε κάθε είδους βλάστησης σε βουνά και κάμπους και έδωσε μορφή σε κάθε ύπαρξη.⁴⁰ Από την άλλη, ο **Ουρανός** είναι μακρινός και απροσπέλαστος και συνοδεύει τη Γη σε κάθε άκρη. Γη και Ουρανός έρχονται κοντά μέσω φυσικών στοιχείων, όπως είναι τα βουνά, τα δέντρα και το νερό. Τα **βουνά**, αναπόσπαστα από τη Γη, φτιαγμένα από άφθαρτα, σκληρά πετρώματα, δίνουν την αίσθηση της αιωνιότητας και της σταθερότητας και όπως υψώνονται μοιάζουν να θέλουν να φτάσουν στον Ουρανό. Τα **δέντρα**, ομοίως, ριζώνουν στη Γη και αναπτύσσονται προς τον Ουρανό, συμβολίζοντας ήδη από τις πρωτόγονες κοινωνίες το Σύμπαν και τον κύκλο της ζωής, ο οποίος επαναλαμβάνεται με συγκεκριμένους χρονικούς ρυθμούς. Το **νερό**, θεωρείται στοιχείο ζωτικής σημασίας χάρη στο οποίο πρωτοεμφανίστηκε η ζωή και διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την επιφάνεια της Γης. Διαμορφώνει τα νησιά, τα ακρωτήρια, τους κόλπους, κάνοντάς τα διακριτούς φυσικούς τόπους. Ακόμα, τα βράχια, η βλάστηση και το νερό, ως φυσικά στοιχεία, δίνουν σε ένα τόπο ιερότητα. Οι ιεροί τόποι στον χώρο λειτουργούν ως δομές ταύτισης και προσανατολισμού των ανθρώπων. Σημαντικό ρόλο για την αντίληψη της φύσης, διαδραματίζει η **δομή του**

³⁴ I. Kant, ο.π. σελ. 183

³⁵ I. Kant, ο.π. σελ.169-184

³⁶ Δ. Κοργιάλας, ο. π. , σελ. 12-14

³⁷ Γ. Περράκης, Ν. Σκουτέλης, ο.π. σελ.20

³⁸ Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π., λήμμα «δέος»

³⁹Λουκρήτιος, *Για τη φύση των πραγμάτων, De Rerum Natura*, Μετάφραση Θ.Αντωνιάδης, Ρ. Χαμέτη, Φιλολογική Επιμέλεια Β. Φυντίκογλου, Εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ, 3η έκδοση, Θεσσαλονίκη, 2013, σελ. 110-111

⁴⁰ Λουκρήτιος, ο. π. , σελ. 225

φυσικού τοπίου, δηλαδή η τοπογραφία σε συνδυασμό με την κλίμακα, το φως, τον αέρα, αλλά και με τα ιδιαίτερης μορφής στοιχεία που μπορεί να υπάρχουν σε έναν τόπο (π.χ. βράχοι, σπήλαια). Η θέση και ο συνδυασμός του κάθε στοιχείου διαμορφώνουν το **χαρακτήρα** του φυσικού τοπίου ο οποίος διεγείρει τις αισθήσεις του ανθρώπου και μέσω αυτών μπορεί να ορίσει τη φύση και να νιώσει θαλπωρή, απειλή, μικρότητά ή ακόμα ότι είναι το κέντρο του κόσμου. Έπειτα, επικράτηση μίας **τάξης** στον κόσμο, είναι βασικής σημασίας για την κατανόηση της φύσης. Στη φύση αυτό εξηγείται με την σταθερή τροχιά του ήλιου και με τον ορισμό των τεσσάρων σημείων του ορίζοντα τα οποία προσδιορίζουν τις διευθύνσεις του κόσμου. Αντιθέτως, το **φως** θεωρείται το πιο ασταθές φυσικό φαινόμενο εφόσον μπορεί να εναλλάσσεται συνεχώς ανάλογα την ώρα της ημέρας και τις καιρικές συνθήκες και σχετίζεται άμεσα με τους χρονικούς ρυθμούς. Τέλος, η έννοια του **χρόνου** είναι στοιχείο που αλλάζει συνεχώς, αλλά πάντα με τους ίδιους σταθερούς ρυθμούς. Συνοδεύει κάθε φυσικό φαινόμενο όπως για παράδειγμα, ο κύκλος νύχτας μέρας και οι εποχές που εναλλάσσονται με βάση τα κλιματικά χαρακτηριστικά.⁴¹

*Έτσι, η φύση είναι ο κατ' εξοχήν φορέας του Υψηλού λόγω της **απεραντοσύνης** και της **δύναμης** ορισμένων φυσικών φαινομένων και μορφωμάτων της καθώς και της **αιωνιότητάς** της. Ακατάλυτη, αλλά συγχρόνως σε διαρκή **μεταβλητότητα**, εμφανίζεται ως μια **απεικόνιση του χρόνου και του φευγαλέου της ζωής**.*⁴²

---

⁴¹ C. N. Schulz, ο.π., σελ. 28-44

⁴² Γ. Περράκης, Ν. Σκουτέλης, ο.π., σελ.54

2.2 Η ΚΡΗΤΗ

Η Κρήτη είναι ένα από τα μεγαλύτερα νησιά της Μεσογείου με ιδιαίτερη γεωγραφική **θέση** καθώς βρίσκεται σχεδόν το ίδιο κοντά σε Ευρώπη, Ασία και Αφρική.⁴³ Ειδικότερα, βρίσκεται στην περιοχή του νότιου Αιγαίου και η θέση αυτή σε συνδυασμό με τη μορφολογία αλλά και το κλίμα του νησιού είχαν καθοριστικό ρόλο για τον πολιτισμό της Κρήτης και την ιστορία της. Υποστηρίζεται ότι οι πρώτοι μόνιμοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου και ως κομβικό σημείο συντέλεσε στη μετέπειτα δημιουργία του Μινωικού Πολιτισμού.⁴⁴ Με το πέρασμα των χρόνων, η Κρήτη αποτέλεσε τόπο που διεκδίκησαν διάφοροι κατακτητές λόγω των προνομίων στην διευθέτηση της θαλάσσιας επικοινωνίας.⁴⁵ Είναι το νησί όπου συνδυάζονται μορφολογικά και κλιματολογικά στοιχεία από διαφορετικές **ηπείρους** με αποτέλεσμα να γίνεται το ίδιο μια *ήπειρος σε μικρογραφία*⁴⁶ και να χαρακτηρίζεται από ποικιλία και αισθητές εναλλαγές τοπίων.

*Η Κρήτη, πάνω στα σύνορα των τριών γηραιών ηπείρων, έχει πάρει και από τις τρεις **διάφορα χαρακτηριστικά**, τα έχει συνδυάσει όλα μαζί και δημιουργήσει κάτι το ατομικά **δικό της**, που δεν παρουσιάζεται σε άλλες χώρες ή σε άλλα νησιά της Μεσογείου.*⁴⁷

---

⁴³ Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Τα ελληνικά νησιά- Πλήρης εικονογραφημένος οδηγός*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994 σελ.186 και Ά. Κωφού, *Κρήτη- Πλήρης οδηγός με 26 διαδρομές και λεπτομερείς χάρτες*, Εκδοτική Αθηνών, 3η έκδοση, Αθήνα, 1995, σελ. 5

⁴⁴ Στ. Γ. Σπανάκης, *Η ΚΡΗΤΗ: Τουρισμός- Ιστορία- Αρχαιολογία*, Α' Τόμος, Εκδόσεις Σφακιανός, 3η έκδοση, Ηράκλειο, 1981 σελ.25-33

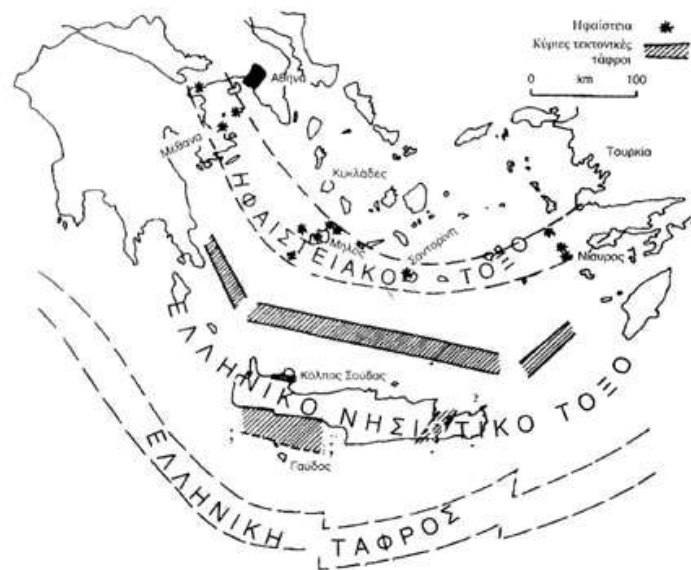
⁴⁵ Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, ο.π., σελ.186

⁴⁶ Ο. Rackham, J. Moody, *Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου*, Μετάφραση Κ. Σμπόνιας, Επιστημονική επιμέλεια Ά. Χανιώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2008, σελ.46, Οπισθόφυλλο

⁴⁷ Στ. Γ. Σπανάκης, ο.π., σελ.26

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ

Ξεκινώντας από τις απαρχές της δημιουργίας του νησιού, θα βοηθήσει στο να καταλάβει κανείς γιατί η Κρήτη θεωρείται ένας ιδιαίτερος τόπος, με ξεχωριστά φυσικά χαρακτηριστικά και όχι μόνο. Η θέση του νησιού είναι ιδιαίτερη για το γεγονός επιπλέον, ότι βρίσκεται ακριβώς στην περιοχή σύγκλισης της Αφρικανικής και της Ευρασιατικής ηπειρωτικής πλάκας, εκεί όπου έχει δημιουργηθεί το Ελληνικό νησιωτικό τόξο. Κατά την σύγκλιση των δύο πλακών, η Αφρικανική βυθίζεται κάτω από την Ευρασιατική, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη εσωτερικών πιέσεων που προκαλούν συχνές αναταράξεις και ξεσπάσματα στην επιφάνεια της γης. Κατά την περίοδο του Μεσοζωικού αιώνα, η Κρήτη ήταν κάτω από την θάλασσα ως ένα ενιαίο τμήμα μαζί με την υπόλοιπη Ελλάδα. Οι κινήσεις και οι δυνάμεις των **λιθοσφαιρικών πλακών** οδήγησαν σε διασπάσεις και αλλεπάλληλες εκ περιτροπής βυθίσεις και ανυψώσεις τμημάτων γης, με αποτέλεσμα την απόσπαση του νησιού από την υπόλοιπη μάζα και τη δημιουργία του, μετά από εκατομμύρια χρόνια, όπως είναι σήμερα.⁴⁸ Επειδή η διαδικασία δημιουργίας και διαμόρφωσης του νησιού είναι πολύπλοκη, επιδιώκεται μια σύντομη αναφορά στα γεγονότα που είχαν καθοριστικό ρόλο.

εικ.11 (αριστερά)
Το τεκτονικό περιβάλλον
της Κρήτης

εικ.12 (δεξιά)
Στάδια διαμόρφωσης του
νησιού στο πέρασμα των
γεωλογικών αιώνων

⁴⁸ O. Rackham, J. Moody, ο.π., σελ. 17-20

Εκατομμύρια έτη πριν

Γεγονός

335	Η Γη αποτελούνταν από μία ενιαία ήπειρο , την Παγγαία και από την θάλασσα της Τηθύως.
230	Η Παγγαία διασπάστηκε σε ηπειρωτικές πλάκες και χωρίστηκε σε βόρειο και νότιο τμήμα.
70	Η Αφρική άρχισε να κινείται προς το βορρά και να συγκρούεται με την Ευρασιατική ήπειρο.
65 - 60	Συγκρούστηκε η Αφρική με την Ευρασία και την σημερινή Ινδία με αποτέλεσμα την Αλπική Ορογένεση από τα Πυρηνάια έως τον Καύκασο και τα Ιμαλάια.
50	Άρχισε η δημιουργία των βουνών στην Ελλάδα .
50 - 23	Έγινε ανάδυση του βυθού της Τηθύως με αποτέλεσμα ο Ελλαδικός χώρος μαζί με την Μικρά Ασία να αποτελούν μία ενιαία ξηρά.
15	Άρχισε να σχηματίζεται η Μεσόγειος θάλασσα παύοντας η επικοινωνία με τον Ινδικό και παραμένοντας η επικοινωνία μόνο με τον Ατλαντικό.
12	Άρχισε να τεμαχίζεται η ενιαία ξηρά λόγω ρηγμάτων που προκάλεσε η κίνηση της Αφρικανικής πλάκας με αποτέλεσμα να σχηματιστούν μικρά και μεγάλα νησιά στην περιοχή του Αιγαίου.
8	Η περιοχή της Κρήτης αποκόπηκε από την ξηρά που βρισκόταν στην περιοχή του Αιγαίου.
5,7	Ακολούθησε η κρίση Αλατότητας της Μεσογείου κατά την οποία η Μεσόγειος έγινε μία λίμνη, η οποία εξατμίστηκε αλλά γέμισε ξανά με νερό και αυτή η διαδικασία επαναλήφθηκε πολλές φορές.
5,3	Ξαναδιαμορφώνεται η Μεσόγειος θάλασσα και η Κρήτη γίνεται πάλι ένα σύνολο από νησιά.
5	Η περιοχή της Κρήτης αποκόπηκε από την Πελοπόννησο.
2	Με το πέρασμα των χρόνων, η Κρήτη, ανασηκώθηκε και σε συνδυασμό με την επίδραση της θάλασσας στα πετρώματα, άρχισε να αποκτά τη σημερινή της μορφή.
365 μ.Χ.	Ισχυρός σεισμός ύψωσε ακαριαία το δυτικό τμήμα του νησιού και σήμερα, λόγω της βύθισης της Αφρικανικής πλάκας, το νησί της Κρήτης εξακολουθεί να ανασηκώνεται συνολικά και να οδηγείται προς το νότο. ⁴⁹

⁴⁹ Δ. Τσαντίλης, ο.π., σελ. 30-36 και Ν. Μανουσσοδάκη Δημοσιογραφική επιμέλεια στην εκπομπή *Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί. Η γέννηση της Κρήτης*, με προσκεκλημένο τον Δρ. Γεωλογίας Χαράλαμπο Φασουλά, Ραδιοφωνική συμπαραγωγή της ΕΡΤ Ηρακλείου με το Μουσείο Φυσικής Φυσικής Ιστορίας Κρήτης-Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο, 4/12/2018 στο <https://www.ertnews.gr/perifereiakoi-stathmoi/iraklio/i-anadysi-enos-kosmoy-stin-proti-ekpompi-tis-seiras-kriti-mia-ipeiros-s-ena-nisi-ichitiko/>

ΜΟΡΦΗ

Σε όλες αυτές τις διεργασίες που αναφέρθηκαν παραπάνω, οφείλονται η ορογένεση, τα ρήγματα και γενικά η **συνολική μορφή** του νησιού, που σήμερα δίνει την εντύπωση ενός όγκου ο οποίος ξεπροβάλλει από τα νοτιοδυτικά και βυθίζει το βορειοανατολικό τμήμα του. Ο όγκος αυτός σχηματίζει μία μακρόστενη νησίδα γης στη θάλασσα, μήκους 260 χιλιομέτρων, με φαρδύτερες και στενότερες περιοχές διαμορφώνοντας μέσο πλάτος 60 χιλιόμετρα. Το φαρδύτερο σημείο βρίσκεται στο κέντρο του νησιού (ενώ το στενότερο είναι στα ανατολικά, ο ισθμός της Ιεράπετρας.⁵⁰ Η ακτογραμμή του είναι πολυσχιδής, ποικιλόμορφη με αμμώδη και πετρώδη σημεία. Στο βόρειο τμήμα του νησιού σχηματίζονται μεγαλύτεροι κόλποι και χερσόνησοι οι οποίοι βρέχονται από το Αιγαίο Πέλαγος. Εκεί, το ανάγλυφο σε συνδυασμό με το κλίμα ευνόησε την ανάπτυξη των αστικών κέντρων, αντίθετα με τις νότιες ακτές οι οποίες παρουσιάζουν πιο απότομες κλίσεις και λιγότερο ανεκτές κλιματικές συνθήκες, ιδιαίτερα το καλοκαίρι.

ΚΛΙΜΑ

Στην Κρήτη, επικρατεί εύκρατο μεσογειακό κλίμα όμως λόγω του αναγλύφου, με τις έντονες εναλλαγές, δημιουργούνται τοπικά **μικροκλίματα**. Οι βροχές συνήθως εμφανίζονται από το φθινόπωρο έως την άνοιξη και οι άνεμοι επικρατούν όλο το έτος με κυρίαρχους τους βόρειους έως βορειοδυτικούς. Ο χειμώνας είναι ήπιος με αρκετές βροχοπτώσεις ιδιαίτερα στο δυτικό τμήμα του νησιού, το οποίο οφείλεται στους βορειοδυτικούς ανέμους και στους ψηλούς ορεινούς όγκους που περιορίζουν τη βροχόπτωση να περάσει στα νοτιοανατολικά. Χιονοπτώσεις συναντά κανείς κυρίως στα ορεινά με τα χιόνια να διατηρούνται έως και το Μάιο ή και τον Ιούλιο, σε ορισμένες περιπτώσεις, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται μια ξεχωριστή εικόνα στο τοπίο. Οι καλοκαιρινοί μήνες είναι ζεστοί με τις υψηλότερες θερμοκρασίες να εμφανίζονται στα νότια παράλια

και στην ανατολική πλευρά του νησιού, όπου το κλίμα γίνεται ξηρότερο και παραπέμπει σε αυτό της βόρειας Αφρικής.⁵¹

ΤΑ ΒΟΥΝΑ

Ο ορεινός χαρακτήρας της Κρήτης, οφείλεται στα ψηλά **βουνά** τα οποία την διασχίζουν κατά μήκος, με υψηλότερο σημείο την κορυφή του Ψηλορείτη, η οποία φτάνει έως και 2.456 μ. πάνω από τη θάλασσα και βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα του νησιού.⁵² Πιο συγκεκριμένα, το **ανάγλυφο** του, από τα δυτικά προς τα ανατολικά, διαμορφώνεται με διακριτούς ορεινούς όγκους, γύρω από τους οποίους συνθέτονται **διαφορετικά τοπία** και καταστάσεις με ένα ασυνήθιστο ταίριασμα των χαρακτηριστικών που παραπέμπουν σε άλλες ηπείρους.⁵³ Στα δυτικά, ξεχωρίζουν τα Λευκά Όρη με πολλές κορυφές οι οποίες δημιουργούν ένα εντυπωσιακό θέαμα, εκ των οποίων η ψηλότερη φτάνει στα 2453 μ. Στην ανατολική πλευρά διακρίνονται τα βουνά της Δίκτης με το υψόμετρο να αγγίζει τα 2.148 μ. και με το χαρακτηριστικό οροπέδιο Λασιθίου των 402 τ.χλμ. ανάμεσά τους.⁵⁴ Σε όλη την έκταση του νησιού συμβαίνουν έντονες εναλλαγές στην τοπογραφία του εδάφους αφενός μεν με τις επίπεδες επιφάνειες στα οροπέδια και τις μικρές πεδιάδες, αφετέρου δε με τα βουνά, τα δεκάδες φαράγγια και τις ψηλές κάθετες επιφάνειες βράχων σε σημεία γεωλογικών ρηγμάτων.

ΡΗΓΜΑΤΑ

Τα γεωλογικά **ρήγματα** σχίζουν τη γη και διακόπτουν τη συνέχεια του ανάγλυφου. Οφείλονται στη θραύση πετρωμάτων στην επιφάνεια του γήινου φλοιού και συνήθως σχηματίζονται με τη μετατόπιση των τμημάτων που βρίσκονται εκατέρωθεν της ρήξης της γης.⁵⁵ Στην Κρήτη, οι σχηματισμοί ρηγμάτων συναντιούνται συχνά λόγω της θέσης του νησιού, σχετικά με τις ηπειρωτικές πλάκες και αποτελούν κυρίαρχο χαρακτηριστικό για το νησί. Υποστηρίζεται ότι

⁵⁰ Α. Κωφού, ο.π., σελ.5

⁵¹ Α. Κωφού, ο.π., σελ.14, Δ. Τσαντίλης, ο.π., σελ. 48-51 και <https://en.wikipedia.org/wiki/Crete#Climate>

⁵² Α. Κωφού, ο.π., σελ.9

⁵³ Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, ο.π., σελ.186-187

⁵⁴ Α. Κωφού, ο.π., σελ.9-10

⁵⁵ Γ. Μπαμπινιώτης, ο.π., λήμμα «ρήγμα» και

Θ. Δούτσος, *Εισαγωγή στην τεκτονική γεωλογία*, Εκδόσεις ΦΟΙΒΟΣ, Αθήνα, σελ. 140-143

εικ. 13 Ο Ψηλορείτης από βορειοανατολικά

δημιουργήθηκαν εκατομμύρια χρόνια πριν λόγω των τεκτονικών δράσεων που οδήγησαν στη θραύση των πετρωμάτων και στη ρήξη της γης. Τα τμήματα εκατέρωθεν της ρηγμάτωσης υπέστησαν μετέπειτα περιβαλλοντικές διεργασίες ή/και μετατοπίστηκαν με αποτέλεσμα να μεγαλώσει το χάσμα ανάμεσά τους και να σχηματιστούν κάθετα βραχώδη τοιχώματα ή αλλιώς να σχηματιστούν **φαράγγια**. Στην Κρήτη, υπάρχει μεγάλος αριθμός από φαράγγια, η πλειονότητα των οποίων διασχίζει κάθετα το νησί, με τη διεύθυνση βορρά-νότου⁵⁶ και λόγω του αποτρεπτικού τους χαρακτήρα δύσκολα παρεμβαίνει ο άνθρωπος. Έτσι, διατηρείται σε αυτά σημαντικό μέρος της σπάνιας χλωρίδας και της πανίδας του νησιού.⁵⁷

ΒΛΑΣΤΗΣΗ & ΧΛΩΡΙΔΑ

Η Κρήτη χαρακτηρίζεται από περιορισμένη βλάστηση όμως η χλωρίδα που υπάρχει εκεί αποτελείται από έναν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό ειδών. Αριθμούνται πάνω από 2.000 είδη φυτών, εκ των οποίων τα 212 περίπου είναι ενδημικά. Οι **δασώδεις περιοχές** στην Κρήτη είναι ιδιαίτερες και συγκροτούνται από αραιές συστάδες δέντρων οι οποίες μπλέκονται με χαμηλότερη βλάστηση και δημιουργούν ένα ποικιλόμορφο και ανομοιογενές τοπίο. Η ιδιαιτερότητα αυτών των περιοχών έγκειται στα αυτόχθονα δέντρα που καθιστούν τα δάση ασυνήθιστα. Τέτοια δάση είναι για

παράδειγμα, των κυπαρισσιών στα Λευκά Όρη, το πρινόδασος του Ρούβα και τα Φοινικοδάση με τις μεγαλύτερες συστάδες ενδημικού φοίνικα, παγκοσμίως, στο Βάι και στο Κρουταλιώτικο Φαράγγι. Ο κυρίαρχος τύπος βλάστησης είναι τα **φρύγανα** σε συνδυασμό με **θάμνους** και **πωώδη φυτά** με αποτέλεσμα μεγάλες εκτάσεις του Κρητικού τοπίου να καλύπτονται από χαμηλά θαμνώδη φυτά, κυρίως αγκαθωτά και μαξιλαρόμορφα.⁵⁸ Κάποια από αυτά τα φυτά ανθίζουν μόνο τον χειμώνα, κάποια την άνοιξη ενώ άλλα διατηρούνται όλο το χρόνο. Ανάμεσά τους βλασταίνουν αρωματικά φυτά και βότανα όπως είναι η φασκομηλιά, το θρούμπι και το θυμάρι.⁵⁹ Μέσα σε αυτά τα οικοσυστήματα φρυγανότοπων, συναντά κανείς αρκετά είδη φυτών, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα οικοσυστήματα των κρημνών όπου έχουν βρει καταφύγιο δεκάδες ενδημικά φυτά της Κρήτης. Για αυτό το λόγο τα φαράγγια με τις κατακόρυφες πλαγιές φιλοξενούν σπάνια Κρητικά φυτά, όπως για παράδειγμα ο δίκταμος, η πετρομαρούλα και η σταixelίνα. Τα ενδημικά φυτά της Κρήτης απαντούν επιπλέον στα οροπέδια, στις παραλίες κοντά στη θάλασσα αλλά ακόμα και στις ψηλές κορφές των βουνών όπου υπάρχουν σπανιότερα είδη, τα στενοενδημικά, τα οποία φύονται αποκλειστικά εκεί και πουθενά αλλού στο νησί ή σε ολόκληρο τον κόσμο.⁶⁰

⁵⁶ O. Rackham, J. Moody, ο.π., σελ. 34-40

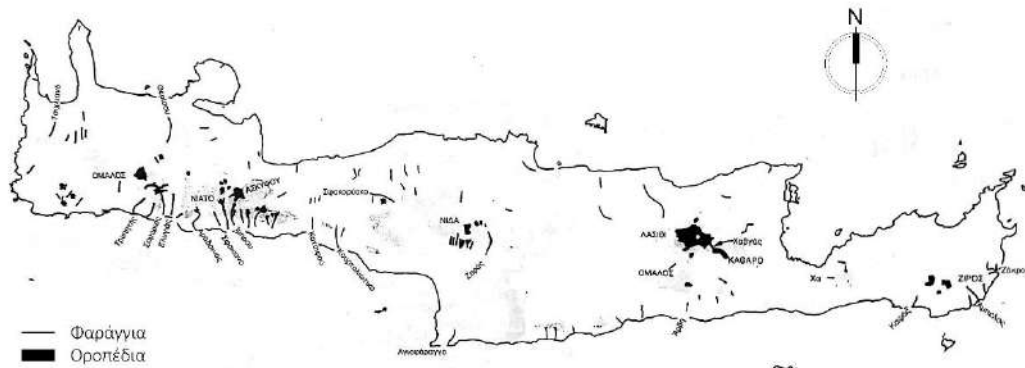
⁵⁷ Α. Κωφού, ο.π., σελ.10

⁵⁸ Ν. Μανουσούδακη, Δημοσιογραφική επιμέλεια στην εκπομπή *Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί, Ορεινά δάση, πεδινά δέντρα*, με προσκεκλημένο τον Γεωπόνο - Βοτανικό Μανώλη Αβραμάκη, Ραδιοφωνική συμπαραγωγή της ΕΡΤ Ηρακλείου με το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης-Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο, 8/1/2019 στο <https://www.ertnews.gr/perifereiakoi-stathmoi/iraklio/ta-dasi-kai-i-chlorida-tis-kritis-ichitiko/>

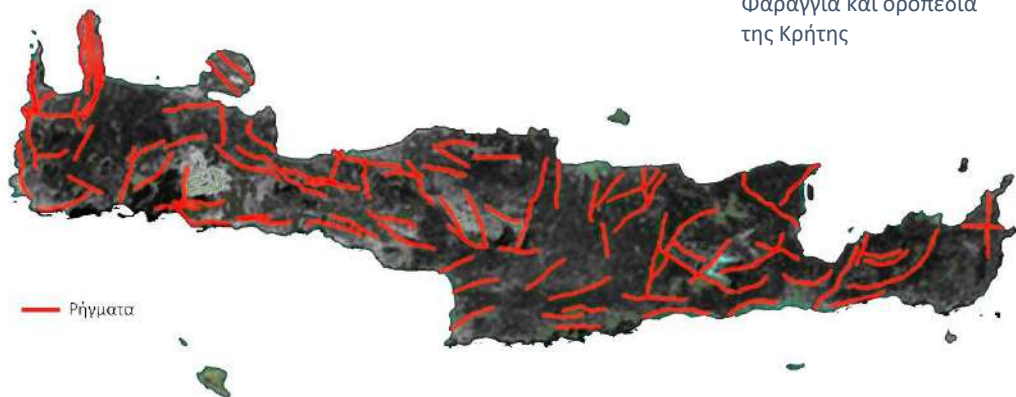
⁵⁹ O. Rackham, J. Moody, ο.π., σελ. 153-161

⁶⁰ Α. Κωφού, ο.π., σελ.16 και Ν. Μανουσούδακη, 8/1/2019, ο.π.

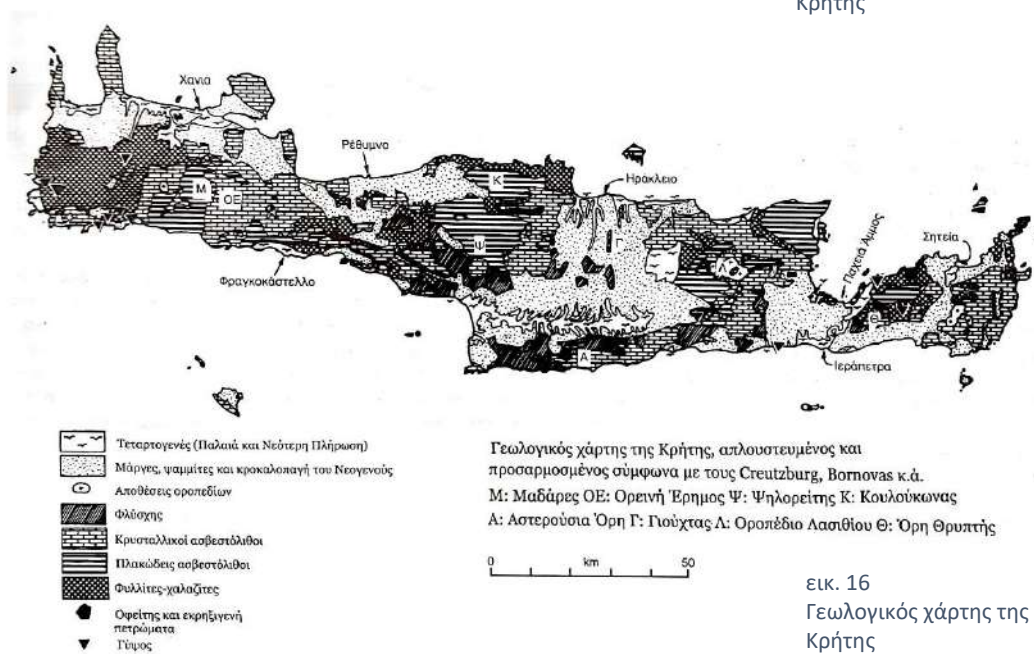

εικ. 14
Φαράγγια και οροπέδια
της Κρήτης

εικ. 15
Γεωλογικά Ρήγματα της
Κρήτης

εικ. 16
Γεωλογικός χάρτης της
Κρήτης

ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ

Την ίδια στιγμή, έχει παρατηρηθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος των φαραγγιών, υπάρχει σε περιοχές με **πλακώδεις ασβεστόλιθους** και περιοχές με κροκαλοπαγή πετρώματα, εκατομμυρίων χρόνων, τα οποία λόγω της σκληρότητάς τους δεν αφήνουν να αλλοιωθεί εύκολα ο σχηματισμός του φαραγγιού.⁶¹ Μερικά από τα **πετρώματα** δημιουργήθηκαν τις περιόδους που το νησί ήταν καλυμμένο από θάλασσα ενώ άλλα, τις περιόδους που ήταν υψωμένο με αποτέλεσμα να σχηματιστούν πολλαπλές στρώσεις με διαφορετικά είδη πετρωμάτων.⁶² Για αυτό το λόγο, η γεωλογική δομή του νησιού είναι σύνθετη και περίπλοκη και υπάρχουν ανώτερες και κατώτερες στρώσεις πετρωμάτων, ανάλογα το βάθος και τη μετατροπή που υπέστησαν, λόγω διεργασιών. Οι **κατώτερες** ενότητες είναι τρεις, από τις οποίες η προγενέστερη είναι αυτή των **πλακωδών ασβεστόλιθων** και παράλληλα είναι η ραχοκοκαλιά του νησιού⁶³. Παρά το βάθος της, εμφανίζεται στην επιφάνεια σε πολλά σημεία του νησιού (ως **τεκτονικά παράθυρα**) λόγω διάβρωσης των ακόλουθων στρωμάτων και διαμορφώνει κυρίως τους ορεινούς όγκους του. Γενικότερα, στο νησί, κάθε ορεινός όγκος αποτελείται από έναν σκληρό ασβεστολιθικό πυρήνα και συνοδεύεται από χαμηλότερα όρη φυλιτών και χαλαζιτών.⁶⁴ Η στρώση των πλακωδών ασβεστόλιθων αναμειγνύεται με διαφορετικής σύστασης πετρώματα, όπως πυριτικά ορυκτά, κερατόλιθο, δολομίτες, κροκαλοπαγή και φυλλίτες- χαλαζίτες και για αυτό το λόγο, σε αυτά τα σημεία, διακρίνονται συνήθως σκούρα χρώματα, σταχτιά με πράσινο και βαθυκόκκινο.⁶⁵ Ακολουθούν η στρώση του Τρυπαλίου με κροκαλοπαγή-λατυποπαγή ασβεστόλιθους και δολομίτες και η στρώση των φυλιτών-χαλαζιτών που συνδυάζονται με ποικιλία πετρωμάτων όπως μάρμαρα, σχιστόλιθους, δολομίτες, εβαπορίτες. Έπειτα, τα **ανώτερα** στρώματα έρχονται σε αντιστοιχία με τις λιθοτεκτονικές ενότητες της κεντρικής Ελλάδας και των Κυκλάδων.⁶⁶

ΕΙΚ. 17

Πλακώδης ασβεστόλιθος στο
φαράγγι Αράδαινας

⁶¹ O. Rackham, J. Moody, ο.π. σελ. 35-37

⁶² <https://www.cretanbeaches.com/el/δεδομένα/γεωλογία-της-κρήτης>

⁶³ Δ. Τσαντίλης, ο.π., σελ. 37

⁶⁴ O. Rackham, J. Moody, ο.π., σελ. 17

⁶⁵ O. Rackham, J. Moody, ο.π., σελ. 22 και Ν. Α. Φυτρολάκης, *Η Γεωλογική δομή της Κρήτης, Προβλήματα παρατηρήσεις και συμπεράσματα*, Εκδόσεις της έδρας Ορυκτολογίας-Πετρογραφίας-Γεωλογίας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 1980, σελ.35

⁶⁶ <http://repository.edulll.gr/2625> και Πτυχιακή εργασία, Δ. Βανδαράκης, *Η συμβολή της παράκτιας γεωμορφολογικής εξέλιξης στην ανάπτυξη των παράκτιων περιοχών: μελέτη περίπτωσης, η περιοχή του Καλού Χωριού Λασιθίου Κρήτης*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2007, σελ.14

Ένας τόπος συχνά χαρακτηρίζει τους ανθρώπους και αποτελεί βασικό στοιχείο της ταυτότητάς τους. Ομοίως, λοιπόν, τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της μορφολογίας του εδάφους μπορούν να είναι η αιτία προσδιορισμού ενός τόπου.⁶⁷ Τα ψηλά και απόκρημνα βουνά, τα δεκάδες φαράγγια και τα είδη βλάστησης σε συνδυασμό με τα σημαντικά οροπέδια και τις μικρές πεδιάδες, διαμορφώνουν το χαρακτηριστικό τοπίο της Κρήτης, ένα ενιαίο χαρακτηριστικό **τοπίο**.⁶⁸ Όλα αυτά, δημιουργία της *μάνας* γης⁶⁹, συνιστούν το φυσικό τοπίο της Κρήτης, **τη φύση της**, που υπερέχει σε σχέση με άλλες περιοχές και την καθιστά διακριτή στον διεθνή χώρο.⁷⁰

---

⁶⁷ C. N. Schulz, ο.π. σελ.24, 46

⁶⁸ O. Rackham, J. Moody, ο.π., οπισθόφυλλο

⁶⁹ Λουκρήτιος, ο. π. σελ.225

⁷⁰ Α. Κωτσάκη, «Το μοντέρνο βλέμμα στην “ελληνική” φύση» στο *Do.co.mo.mo, Τα τετράδια του μοντέρνου 07*, Futura, Αθήνα, 2020, σελ.147-152

---

3. ΤΑ ΤΟΠΙΑ

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, τα οποία αποδεικνύουν την σχέση φυσικού τοπίου και δέους, γίνεται η **εξέταση τοπίων** στην Κρήτη, τα οποία αναλύονται μόνο από τη σκοπιά της φύσης (φυσικά τοπία) και τοπία που συνθέτονται από το φυσικό περιβάλλον και τον άνθρωπο.

Προκειμένου να γίνεται κατανοητός ο σκοπός της έρευνας, το υλικό οδήγησε στην οργάνωση **δύο ενοτήτων** τοπίου:

Η **πρώτη**, αποτελεί μία τριλογία από φαράγγια, μέσω της οποίας παρουσιάζονται το φαράγγι της Σαμαριάς ως φυσικό τοπίο και έπειτα το φαράγγι της Αράδαινας και του Καθολικού, όπου εμπλέκεται λιγότερο ή περισσότερο, η αρχιτεκτονική. Η επιλογή αυτή έγινε διότι τα φαράγγια ως «κλειστοί» φυσικοί χώροι δημιουργούν την βαθιά αίσθηση ενός *κάτω κόσμου που μας συνδέει με το εσωτερικό της γης*.⁷¹

Έπειτα, η **δεύτερη** ομάδα εστιάζει σε διάφορα τοπία **διαμεσολάβησης** ανάμεσα σε Γη και Ουρανό. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται αναφορά στο Ακρωτήριο Λίθινο, ως ένα συνεχές φυσικό τοπίο χωρίς όρια και σε κατασκευές που λειτουργούν ως συνέχεια στο φυσικό τοπίο δίνοντας την εντύπωση ότι μειώνεται, νοητά, η απόσταση αυτών των δύο κόσμων (Γης και Ουρανού). Οι κατασκευές αυτές είναι το φρούριο του Παλαιόκαστρου και μικρές μονές σε βραχώδη τοπία, όπως είναι το όρος Γιούχτα και η μονή Καψά.

Όλα αυτά τα τοπία αφορούν την Κρήτη, από το δυτικό άκρο έως και το ανατολικό και είναι ένα μικρό δείγμα, καθώς ολόκληρο το νησί είναι γεμάτο από τέτοια τοπία λόγω του ορεινού του χαρακτήρα, με το βραχώδες έδαφος και τις απόκρημνες ακτές. Παρόλα αυτά, είναι αδιαμφισβήτητα επαρκή, καθώς συνδέονται με την **αιωνιότητα, το άπειρο, τα εσώτερα βάθη, τις βαθιές θάλασσες και τα ήσυχα δάση**, στοιχεία που εκφράζουν κάτι **το τρομερό, το μεγαλειώδες και γαλήνιο**. Και επιπλέον, οτιδήποτε προκαλεί το αίσθημα του **τρόμου και εκπλήσσει την ψυχή** οδηγεί στο *Υψηλό* άρα μπορούν να βοηθήσουν για την εξαγωγή συμπερασμάτων.⁷²

---

⁷¹ C. N. Schulz, ο.π. σελ. 44

⁷² Γ. Περράκης, Ν. Σκουτέλης, ο.π., σελ.21

3.1 ΕΣΩΤΕΡΑ ΒΑΘΗ

ΤΟ ΦΑΡΑΓΓΙ ΤΗΣ ΣΑΜΑΡΙΑΣ

Έντονο ενδιαφέρον προκαλεί, στο νοτιοδυτικό τμήμα της Κρήτης, ο πολλαπλός και σχεδόν παράλληλος σχηματισμός μικρών και μεγάλων φαράγγιων που ξεκινούν από τα Λευκά όρη και καταλήγουν στις ακτές προς το Λιβυκό πέλαγος. Ανάμεσά τους βρίσκεται το φαράγγι της Σαμαριάς το οποίο λόγω της γεωμορφολογίας του είναι το σπουδαιότερο στην Κρήτη.

Τα ιδιαίτερα και σπάνια φυσικά στοιχεία που υπάρχουν σε αυτό ήταν αφορμή να ανακηρυχθεί Εθνικός Δρυμός (1962), τόπος ιδιαίτερου φυσικού κάλους, καταφύγιο άγριας ζωής (1973) και προστατευόμενη περιοχή (NATURA2000).⁷³ Το κύριο μονοπάτι ξεκινάει από τη βόρεια είσοδο, Ξυλόσκαλο, σε υψόμετρο 1227μ.⁷⁴ και οδηγεί στο Λιβυκό πέλαγος μετά από 16,7 χιλιόμετρα.⁷⁵ Κοιτάζοντας το φαράγγι από το Ξυλόσκαλο, κυριαρχούν το **σκούρο πράσινο** χρώμα από τα κυπαρίσσια και τα **γκρίζα** πετρώματα του βουνού Γκίγκιλου, των Λευκών Ορέων. Στην αρχή της διαδρομής υπάρχει έντονη κλίση αλλά πριν ολοκληρωθούν τα πρώτα δυο χιλιόμετρα, το μονοπάτι συνεχίζει σχεδόν οριζόντια, μέσα από πεύκα, κυπαρίσσια, σφεντάμια και πρίνους.⁷⁶ Όσο προχωράς μέσα στο φαράγγι κυριεύεται από το πράσινο που βρίσκεται παντού και από τα ιδιαίτερα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά.⁷⁷ Το πιο εντυπωσιακό μέρος της διαδρομής βρίσκεται μετά από περίπου 7 χλμ. και τον παλιό οικισμό της Σαμαριάς, όπου κυριαρχούν ψηλά, σχεδόν **κάθετα, βραχώδη τοιχώματα** ανάμεσα από τα οποία περνάει το μονοπάτι. Μάλιστα, στα 11,5 χλμ. της διαδρομής το ύψος τους φτάνει τα 100 μ. ενώ η απόσταση μεταξύ τους είναι

---

⁷³ Ε. Βλαζάκη, «Το Φαράγγι της Σαμαριάς», στο: *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, Προσέγγιση από ψηλά*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 2011, σελ.274

⁷⁴ Συλλογικό, *Το Φαράγγι της Σαμαριάς: καταφύγιο ζωής, ορμητήριο ελευθερίας*, Φορέας διαχείρισης Εθνικού Δρυμού Σαμαριάς – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Χανιά, 2008, σελ. 108

⁷⁵ Ε. Βλαζάκη, ο.π. σελ.276

⁷⁶ Α. Αλιμπέρτης, *Ακολουθήστε μας στο Φαράγγι της Σαμαριάς στον κόσμο της Φύσης, της Ζωής, του Μύθου και της Ιστορίας*, Mystis, Ηράκλειο 2005, σελ. 23-25

⁷⁷ Συλλογικό, *Φαράγγι της Σαμαριάς: Ο παράδεισος της Κρήτης*, Παγκρήτιος Τουριστικός Οδηγός, Χανιά 1987, σελ. 31-32

μόλις 3 μ.,⁷⁸ διαστάσεις στο χώρο σου προκαλούν αυτομάτως μία ιδιαίτερη αίσθηση.

Η πορεία μέσα στο φαράγγι ξεκινά από τα πετρώματα του Τρυπαλίου και εκτός από πλακώδεις ασβεστόλιθους, υπάρχουν οι σχιστόλιθοι του Γκίγκιλου και ο στρωματολιθικός δολομίτης. Από το μέσο περίπου του φαραγγιού και μέχρι την έξοδο, τα πετρώματα είναι αποκλειστικά πλακώδεις ασβεστόλιθοι. Καθ' όλη τη διαδρομή χαρακτηριστική είναι η εικόνα από τα ιδιαίτερα **χασμόφυτα** που φυτρώνουν στις πλαγιές του μονοπατιού και τα **φρύγανα** με τα αρωματικά φυτά που με το παραμικρό άγγιγμα αναδύουν διάφορες μυρωδιές. Το **ποτάμι**, που εμφανίζεται παράλληλα ή τέμνει το μονοπάτι πολλές φορές, δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για πλατάνια, λυγαριές και πικροδάφνες που δίνουν ένα ιδιαίτερο χρώμα στο τοπίο. Απέναντι από το μονοπάτι, διαμορφώνεται ένα διαφορετικό τοπίο, αλπικό, όπου επικρατούν συνθήκες σχεδόν ορεινής ερήμου με θάμνους και φυτά που αναπτύσσονται στο έδαφος, με παχιά φύλλα ή και χνούδι.⁷⁹

Ο επισκέπτης αντιλαμβάνεται έντονα την **άγρια μορφή** του χώρου, διακατέχεται από ένα αίσθημα ελευθερίας, αισθάνεται την **κυριαρχία της φύσης** πάνω στον άνθρωπο και ταυτόχρονα συνειδητοποιεί την αδυναμία του να ελέγξει τις **φυσικές δυνάμεις**.⁸⁰

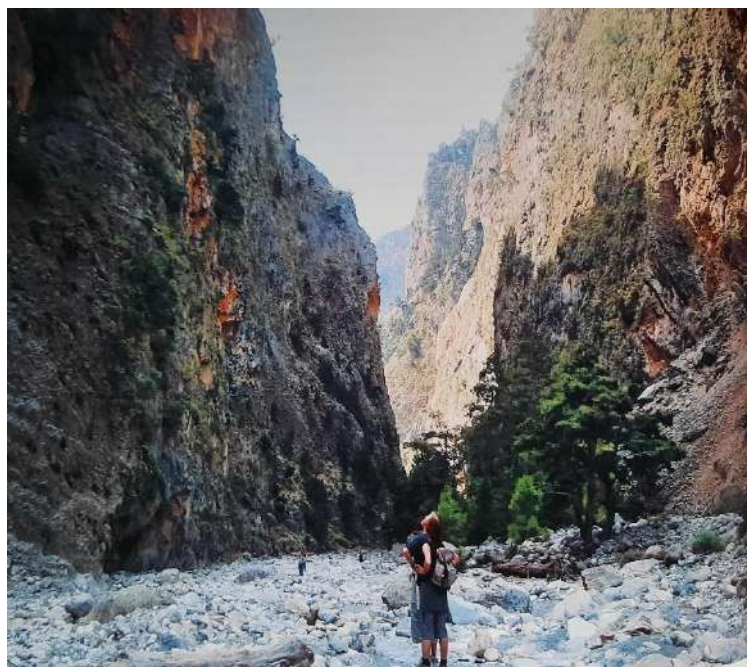
Σελ. 37 :
εικ. 18, 19 (πάνω και ενδιάμεσα)
Το πέρασμα του φαραγγιού
εικ. 20 (κάτω)
1ο χιλιόμετρο στο μονοπάτι
του Εθνικού Δρυμού
Σαμαριάς

Σελ. 38 :
εικ. 21 (αριστερά)
Το στενότερο σημείο του
φαραγγιού με τα ψηλότερα
τοιχώματα, γνωστό ως
«Πόρτες»
εικ. 22 (δεξιά)
Λίγο πριν τις «Πόρτες»

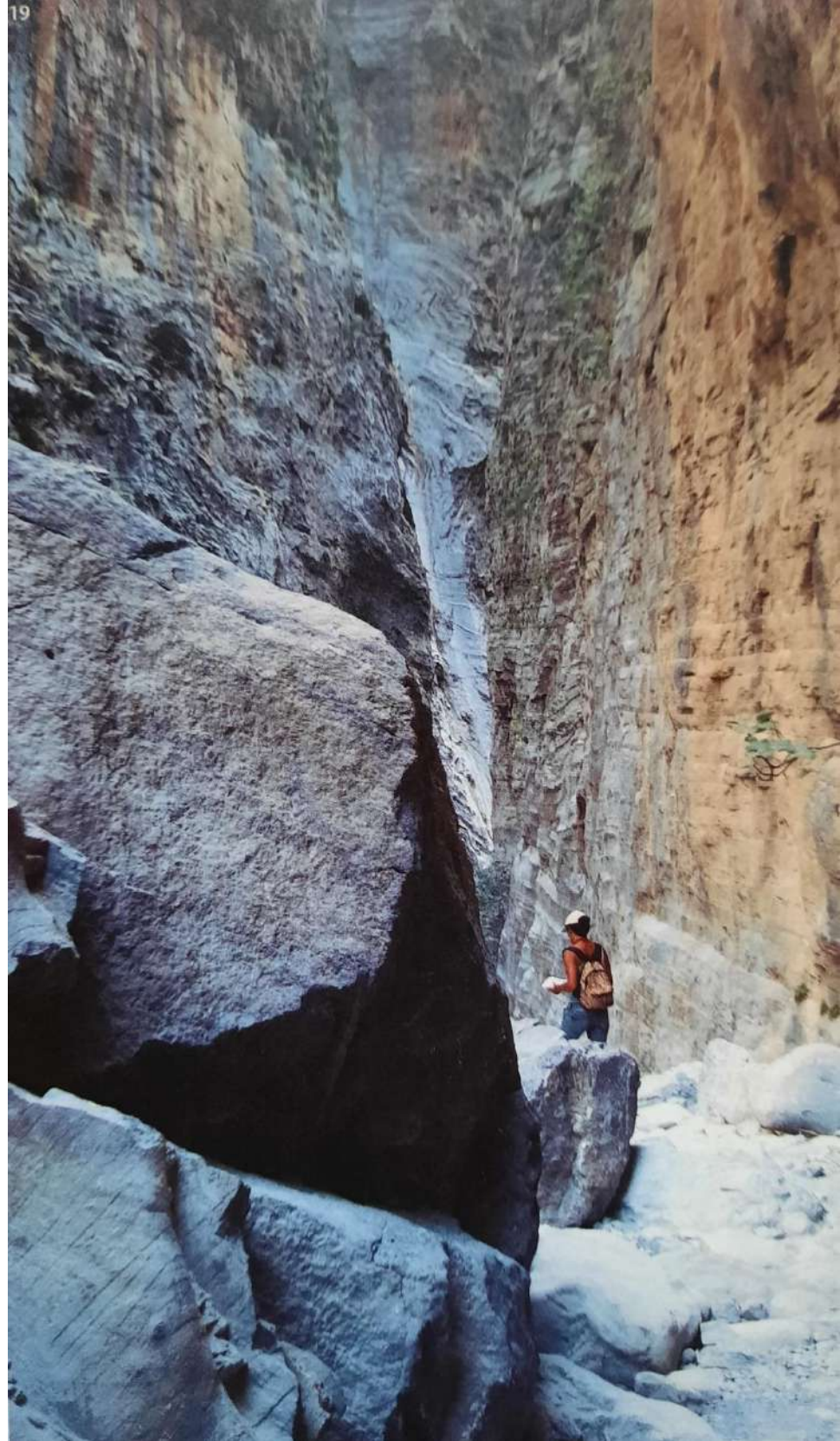
⁷⁸ Ε. Βλαζάκη, ο.π. σελ.276

⁷⁹ Το Φαράγγι της Σαμαριάς: καταφύγιο ζωής, ορμητήριο ελευθερίας, 2008, ο.π., σελ. 24-42

⁸⁰ Το Φαράγγι της Σαμαριάς: καταφύγιο ζωής, ορμητήριο ελευθερίας, 2008, ο.π. σελ. 36

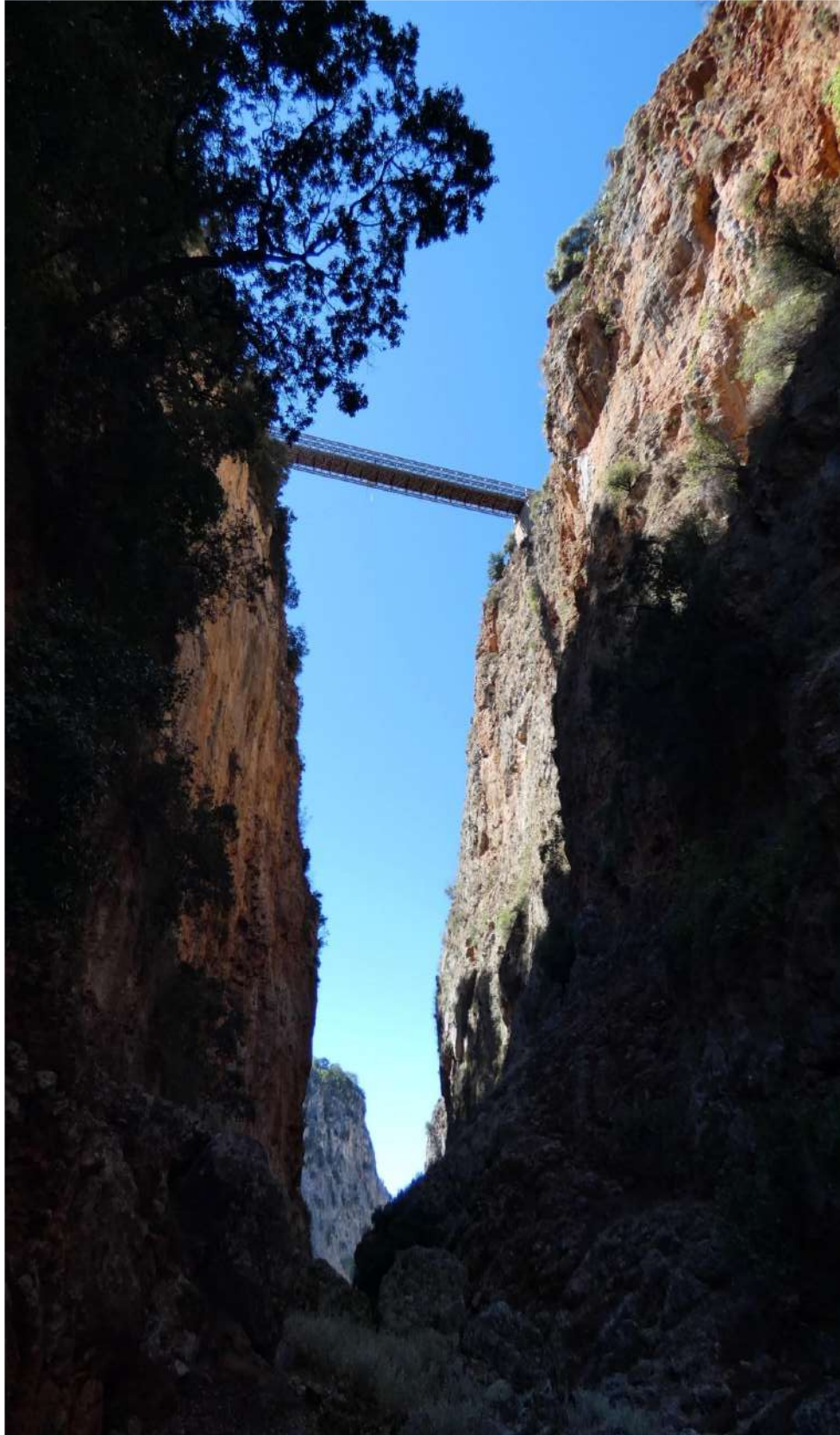

εικ. 23
Άποψη της γέφυρας μέσα από
το φαράγγι της Αράδαινας

Ένα άλλο φαράγγι του νότιου τμήματος του νομού Χανίων, είναι το φαράγγι της Αράδαινας. Ξεκινάει από τα Λευκά Όρη και καταλήγει σε έναν μικρό κόλπο στο Λιβυκό Πέλαγος. Τα ψηλά τοιχώματά του ξεπερνούν σε ορισμένα σημεία τα 150μ. και το μονοπάτι είναι κυρίως φαρδύ, με πλατώματα και επίπεδα σημεία. Παρόλα αυτά δε λείπουν τα στενά περάσματα και οι απότομες και ξαφνικές αλλαγές στο υψόμετρο με γκρεμούς που σχηματίζονται από σωρούς γιγαντιαίων βράχων. Καθώς περπατάει κανείς εκεί, γίνονται αισθητές οι **έντονες εναλλαγές** στο τοπίο. Αλλού κυριαρχούν τα σκούρα γκρίζα πετρώματα σε συνδυασμό με έντονη βλάστηση, αλλού υψώνονται κάθετα κοκκινωπά τοιχώματα ενώ αλλού υπάρχουν ανοιχτόχρωμοι βράχοι. Αλλού τα πετρώματα είναι τραχιά και άγρια ενώ αλλού λεία και γλιστερά. Υπάρχουν πλατιά σημεία μέσα στο φαράγγι με πλούσια πρασινάδα, θαμνώδη φυτά και βράχους αλλά και στενά όπου δίνεται η εντύπωση ότι έχουν πέσει και σφηνώσει τεράστιοι ογκόλιθοι.

Στο μέσο περίπου της διαδρομής, πάνω στο δυτικό χείλος του φαραγγιού, σε υψόμετρο 520 μ., υπάρχει σήμερα ο ερημωμένος **οικισμός** της Αράδαινας. Τα κτίσματα σχηματίζουν συνολικά κυκλική διάταξη στον οικισμό και με τα λιθοστρωμένα δρομάκια διατηρείται μια αίσθηση της αρχαίας πόλης Αραδής που προϋπήρχε σε εκείνη την περιοχή. Καθώς προσεγγίζει κανείς τον οικισμό από τα νοτιοανατολικά, διακρίνει τα κτίσματα στην άκρη του γκρεμού και κάτω το χάος του φαραγγιού. Αυτή η περίεργη αίσθηση γίνεται εντονότερη καθώς πλησιάζει η στιγμή να διαβείς την **γέφυρα** που ενώνει τις δύο πλευρές του χάσματος και κορυφώνεται τη στιγμή που βρίσκεσαι πάνω σε αυτήν καθώς το βάθος του φαραγγιού σου δίνει την εντύπωση ότι διασχίζεις το κενό. Όταν βρίσκεσαι πάνω στη γέφυρα είναι σα να αιωρείσαι, να έχεις μια υπερφυσική δύναμη να βρίσκεσαι ψηλά και να διαπερνάς το χάος καθώς κοιτάς με δέος το μεγάλο βάθος. Παράλληλα, εντείνεται και η αίσθηση του φόβου, της ανησυχίας ότι αιωρείσαι και η αγωνία για το αν θα καταφέρεις να διασχίσεις το κενό.

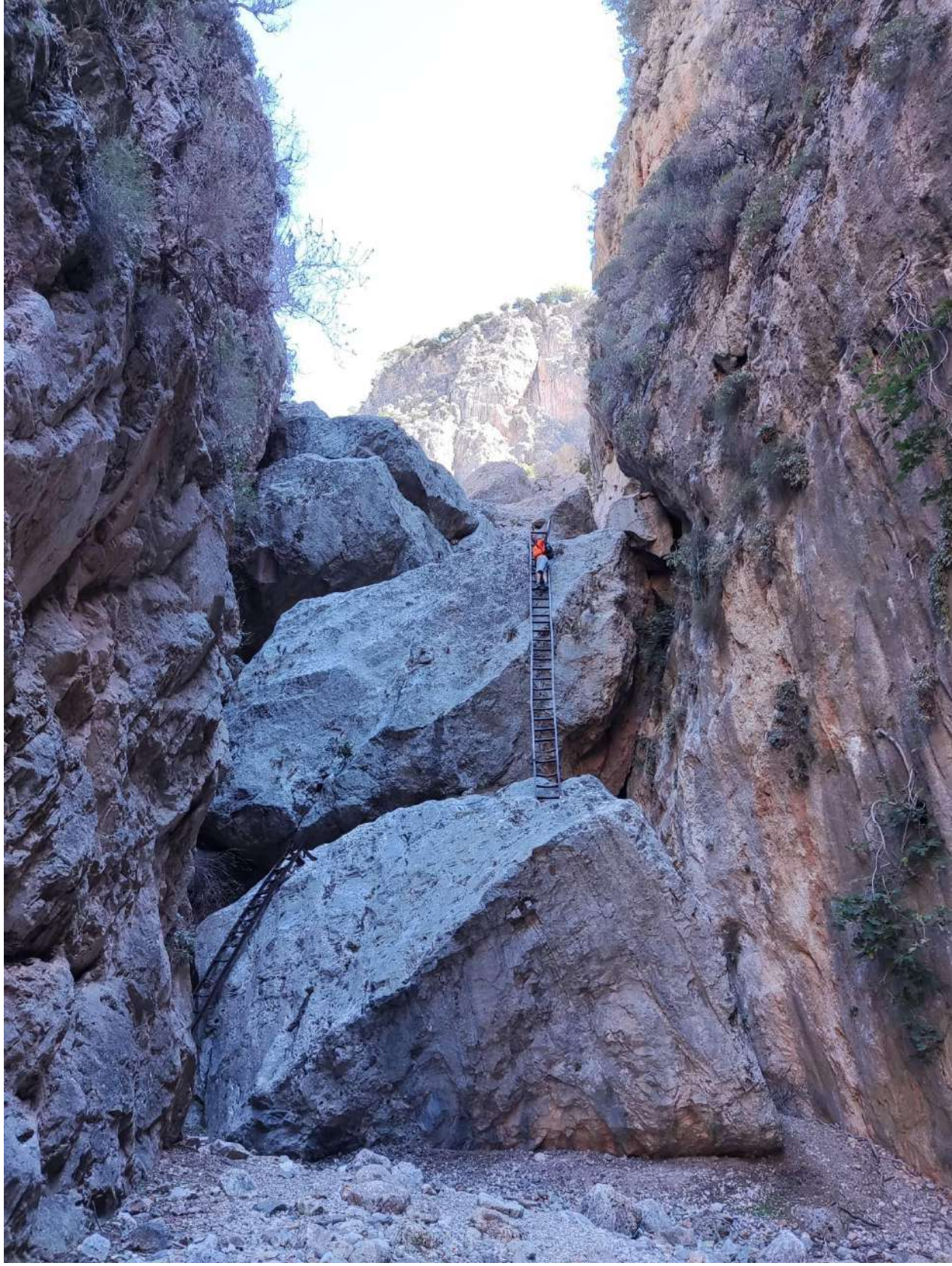
εικ. 24
Ο οικισμός της Αράδαινας πάνω από το
χάσμα του φαραγγιού και στο βάθος τα
Λευκά Όρη

εικ. 25
Διαφορετικά σημεία της διαδρομής
μέσα στο φαράγγι Αράδαινας

εικ. 26
Μεγάλοι βράχοι ανάμεσα
στα τοιχώματα του φαραγγιού,
δημιουργώντας έντονη
υψομετρική διαφορά

εικ. 27
 Διαφορετικά σημεία της
 διαδρομής όπου φαίνονται
 έντονα οι διαφορετικές και
 γρήγορα εναλλασσόμενες εικόνες
 στο φαράγγι με τα διαφορετικά
 πετρώματα και είδη βλάστησης.

Αξιοσημείωτη είναι η εμπειρία που αποκτά κανείς στο φαράγγι Καθολικού που βρίσκεται στο Ακρωτήριο Χανίων. Ξεκινώντας από το μονοπάτι μέσω της μονής Γουβερνέτου, σε υψόμετρο 260μ.,⁸¹ η πρώτη εικόνα που αντικρίζει κανείς είναι ο **απέραντος ουρανός** και η **θάλασσα** περιορισμένη χαμηλά, κάτω από το ύψος των ματιών, πράγμα που σε κάνει να συνειδητοποιήσεις το υψόμετρο που βρίσκεσαι. Καθώς προχωράς σε **κατηφορικό μονοπάτι** παράλληλα με το σχηματισμό του φαραγγιού, στα αριστερά πρωταγωνιστούν τα μεγάλα **βουνά** με ένα φυσικό μοτίβο από **δέντρα** και ακριβώς από κάτω το χάσμα του φαραγγιού. Το μεγάλο βάθος που σε συνοδεύει πλάι σε συνδυασμό με τα βουνά που υψώνονται στην απέναντι πλευρά προκαλούν δέος, αισθάνεσαι μικρότητα και αυτομάτως αναλογίζεσαι την απεραντοσύνη της φύσης. Ανάλογα το σημείο της διαδρομής, τα βουνά που βρίσκονται γύρω άλλοτε κρύβουν τη θάλασσα και άλλοτε σου προσφέρουν μικρά ή μεγάλα ανοίγματα προς αυτήν με αποτέλεσμα την συχνή και έντονη εναλλαγή εικόνων.

Στα πρώτα δέκα λεπτά περίπου της κατάβασης βρίσκεται το σπήλαιο με το εκκλησάκι της Παναγίας της Αρκουδιώτισσας. Από εκεί, η διαδρομή γίνεται ακόμη πιο κατηφορική και οδηγεί σε μία μερικώς κτιστή αλλά και λαξευμένη σε βράχο σκάλα η οποία καταλήγει μέσα στο φαράγγι και συγκεκριμένα στο μοναστηριακό συγκρότημα του Αγ. Ιωάννη του Ερημίτη ή αλλιώς μονή Καθολικού.

εικ. 28

Η αρχή του μονοπατιού από τη μονή
Γουβερνέτου προς τη μονή του Αγ.
Ιωάννη

---

⁸¹ <https://www.incrediblecrete.gr/place/the-gorge-of-katholikou/>

εικ. 29
Στο μονοπάτι παράλληλα
με το φαράγγι Καθολικό

εικ. 30
Άποψη μέσα από το σπήλαιο της
Παναγίας της Αρκουδιώτισσας

Το συγκρότημα είναι φτιαγμένο σε επίπεδα που ακουμπάνε στο κάθετο βραχώδες τοίχωμα του φαραγγιού και μπορεί να διαχωριστεί σε **δύο ενότητες** σύμφωνα με τα διαφορετικά κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία που παρουσιάζει.

Η **πρώτη ενότητα** αναπτύσσεται εντός και εκτός μίας φυσικής κοιλάδας, η οποία έχει επιπλέον λαξευτεί για τις ανάγκες της κατασκευής. Σε αυτή την κοιλάδα έχει δημιουργηθεί σπηλαιώδεις ναός με ένα γραμμικό προαύλιο μπροστά που εδράζεται πάνω σε οξυκόρυφες καμάρες, δημιουργώντας παράλληλα έναν στεγασμένο χώρο κάτω από το ναό. Το **προαύλιο** οριοθετείται από πέτρινο στηθαίο που είναι η συνέχεια της κατασκευής με τις καμάρες και η **είσοδος** σε αυτό γίνεται από τα ανατολικά, μέσω ενός διακοσμημένου θυρώματος που φέρει δίλοβο καμπαναριό. Ιδιαίτερη διακόσμηση και αισθητική παρατηρείται και στην όψη του σπηλαιώδη ναού από λαξευτό πωρόλιθο, η οποία διαμορφώνεται με ένα κεντρικό άνοιγμα εισόδου ανάμεσα σε δύο οξυκόρυφα παράθυρα, ένα στρογγυλό φεγγίτη πάνω από την είσοδο και αετωματική απόληξη. Η συγκεκριμένη ενότητα του συγκροτήματος χρονολογείται στο διάστημα από τέλη 16^{ου} αιώνα μέχρι το 1618 λόγω της οργάνωσης της όψης και τα διακοσμητικά στοιχεία των κατασκευών που παραπέμπουν στην τελευταία περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κρήτη.

Από την άλλη, η **δεύτερη ενότητα** αποτελείται από διαφορετικής κατασκευής κτίσματα, σε χαμηλότερο επίπεδο, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 1621 και 1645 μ.Χ. Οικοδομήθηκαν ως επέκταση για την εξυπηρέτηση των αναγκών που προέκυψαν από την ευρεία διάδοση του λατρευτικού χώρου στην οποία, μάλιστα, οφείλεται η κλίμακα που απέκτησαν οι κατασκευές στο συγκεκριμένο σημείο. Σε αυτή την ενότητα αντιστοιχούν η γέφυρα που έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στην σύνθεση με δύο διώροφα κτήρια εκατέρωθεν της σε διαφορετικές στάθμες. Όλα διαμορφώνονται με ανεπεξέργαστες τοιχοποιίες, πράγμα που συμβάλλει στην διακριτικότητα του έργου εντός του φυσικού χώρου. Η **γέφυρα** γίνεται η πλατεία του μοναστηριού και δημιουργεί ζωτικό χώρο στο δύσβατο σημείο του φαραγγιού που περικλείεται από ψηλούς βράχους. Εντυπωσιάζει με την κλίμακα και τον όγκο της, όμως, φαίνεται να επιτυγχάνεται ομαλή ένταξη και εναρμόνιση με το φυσικό τοπίο λόγω της ογκοπλασίας αλλά και του υλικού κατασκευής. Το τόξο της γέφυρας στηρίζεται σε δύο

μεγάλες κατακόρυφες βάσεις στον πυθμένα του φαραγγιού που αξιοποιούνται ταυτόχρονα, ως εσωτερικοί χώροι, η πρόσβαση των οποίων γίνεται μέσω σκάλας ή του βράχου που ακουμπούν. Από το επίπεδο που δημιουργεί η γέφυρα υπάρχει πρόσβαση για τα κτήρια εκατέρωθεν της που κάνουν αισθητή την παρουσία τους με το σχήμα και τη μορφή τους όμως χαρακτηρίζονται από λιτότητα που βοηθάει στο να μην επιβαρύνεται περαιτέρω το τοπίο. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι έχουν ενταχθεί άναρχα αλλά ταυτόχρονα αρμονικά σχετικά με την υπόλοιπη σύνθεση.

Συνολικά, το συγκρότημα φαίνεται να είναι αποτέλεσμα αρκετών ανθρώπινων επεμβάσεων αλλά επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό η **αφομοίωση** του από το φυσικό τοπίο λόγω των συγγενών πετρωμάτων που έχουν χρησιμοποιηθεί και της οργάνωσης των κατασκευών. Πέρα από τη χαρακτηριστική μορφή, έχει μία **πολυπλοκότητα** που έχει προκύψει κυρίως από το ανάγλυφο του σημείου και την προσπάθεια κάλυψης των πολύ βασικών αναγκών της μονής, όπως είναι η λατρεία και παλιότερα η φιλοξενία επισκεπτών ή και μοναχών. Ακολουθείται η μορφολογία του αναγλύφου, αξιοποιούνται φυσικές κοιλάδες με τη συμπλήρωση τους και δημιουργούνται όγκοι για επιπλέον χώρους. Έτσι, οι διαφορετικές στάθμες και μορφές που προκύπτουν προσδίδουν μία φυσικότητα στο σύνολο. Συγχρόνως, τα κτήρια και η γέφυρα

Από αριστερά (σελ. 51) προς δεξιά (σελ.52) :

εικ. 31

Η κατάβαση προς τη μονή του Αγ. Ιωάννη

εικ. 32

Η είσοδος στο προαύλιο του σπηλαιώδη ναού
με το δίλοβο καμπαναριό

εικ. 33

Η όψη του σπηλαιώδη ναού

εικ. 34

Άποψη από το εσωτερικό του σπηλαιώδη ναού

εικ. 35

Η γέφυρα του συγκροτήματος όπως φαίνεται κατά
την κατάβαση

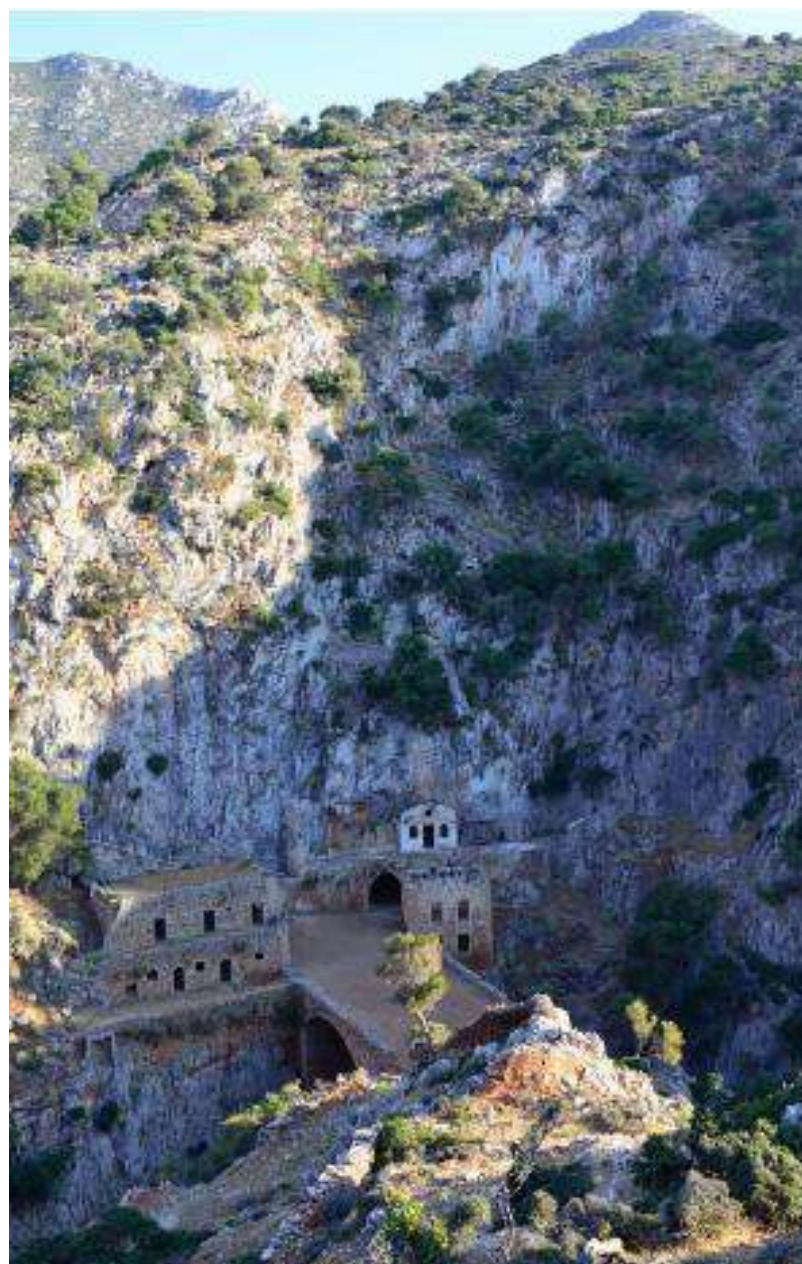
εικ.36

Η ένταξη της γέφυρας και των κτηρίων της δεύτερης
ενότητας στην τοπογραφία του φαραγγιού

διαμορφώνουν μία σταθερά, έναν **κόμβο** με χώρους προστασίας μέσα σε έναν αφιλόξενο τόπο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αρχιτεκτονική λειτουργεί παρηγορητικά εντός της απόλυτης και αυστηρής φύσης. Τέλος, η δομή του εκπέμπει αίσθηση **αιωνιότητας** που οφείλεται στην κατάσταση που βρίσκεται σήμερα η κατασκευή μετρώντας αιώνες «ζωής» μέσα στις συνθήκες του φαραγγιού.⁸² Σε αυτό έρχεται να προστεθεί η αίσθηση που δημιουργούν τα βουνά που υψώνονται τριγύρω σου δημιουργώντας ένα κλειστό τοπίο περιορίζοντας την οπτική στον ουρανό. Έτσι, δημιουργείται η αίσθηση της απομόνωσης από τον κόσμο, ότι βρίσκεσαι μέσα στη γη και έρχεσαι πιο κοντά στη φύση. Όταν βρεθείς εκεί βλέπεις το υπόλοιπο μονοπάτι της διαδρομής να ξετυλίγεται και είτε γνωρίζεις ότι καταλήγει στη θάλασσα είτε όχι, σε ωθεί να προχωρήσεις ώστε να ανακαλύψεις τη συνέχεια του τοπίου.

⁸²Μ. Βρέντζος, *Επίσκεψη σ' έναν ερημίτη, Πρόταση επανάχρησης ενός ερειπωμένου μοναστηριακού συγκροτήματος στο Ακρωτήριο Χανίων*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014, σελ. 16-24

εικ. 37
Συνολική άποψη της
μονής από βόρεια

3.2 ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΑΠΡΟΣΙΤΟ

εικ. 38
Το ακρωτήριο Λίθινο
από καγιάκ

ΑΚΡΑ ΛΙΘΙΝΟ

Το νοτιότερο άκρο της Κρήτης, στο νομό Ηρακλείου, είναι το Ακρωτήρι Λίθινο. Οριοθετεί τον κόλπο της Μεσαράς και είναι σημείο που δύσκολα προσεγγίζεται. Η άκρη αυτή είναι μία μεγάλη άγρονη έκταση, που επικρατούν η πέτρα και τα φρύγανα με λιγοστά δέντρα. Αναδύεται από τη θάλασσα και καταλήγει σε απότομους γκρεμούς, προσφέροντας ανεμπόδιση θέα προς τα νότια παράλια της Κρήτης, με το απότομο και βραχύδες ανάγλυφο. Ο ουρανός απέραντος, συνοδεύει τη θάλασσα και την πολυσχιδή ακτογραμμή του νησιού που «τρέχει» προς ανατολή και δύση. Η συνέχεια του τοπίου, ανάλογα τις καιρικές συνθήκες, άλλοτε τονίζεται από τον ορίζοντα που διακρίνεται καθαρά και άλλοτε από το ασαφές σκηνικό που δημιουργείται, όταν θάλασσα και ουρανός, στο βάθος γίνονται ένα, με την ακτογραμμή να χάνεται μέσα σε αυτό. Σε επικοινωνία με ηλεκτρονική επιστολή, ο κ. Γιώργος Τσακαλάκης που έχει επισκεφτεί το μέρος αναφέρει:

*... Εκτιμώντας αφάνταστα την γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Πορτολάνος για την ακτογραμμή της Κρήτης, χρησιμοποιώ την λέξη **Άκρα** αντί ακρωτήρι, συνοδευόμενη μάλιστα συχνά από το εντυπωσιακό επίθετο "**άξενος**" προκειμένου για βραχύδη περιοχή ακατάλληλη για πρόσδεση ή ελλιμενισμό. Άλλο τοπωνύμιο για την ίδια Άκρα είναι το "**Κεφάλι**", γνωστό κυρίως στην κοινωνία των ντόπιων ψαράδων. Στην κορυφή του (με ύψος 405μ.) έχει χτιστεί εκτεταμένο πολυβολείο των Γερμανών για τον έλεγχο του κόλπου της Μεσαράς κατά την περίοδο της κατοχής.*

Προσέγγιση της κορυφής γίνεται από την περιοχή της Μονής Οδηγήτριας προς Βαθύ και Μάρτσαλο, ακολουθώντας χωματόδρομο βαθύ από οχήματα 4Χ4. Η θέα από την κορυφή είναι εκπληκτική και κόβει την ανάσα (ιδιαίτερως προς τα ανατολικά).

*... η περιοχή, στο σύνολό της είναι συναρπαστική καθότι κάποια τοπία παραπέμπουν στην **Μέση Ανατολή**. Ιδιαίτερα του Μάρτσαλου με τους ενδημικούς φοίνικες και τα κατάλευκα ιζηματογενή πετρώματα πάνω στα οποία έχουν φυτρώσει σε μικρές συστάδες. Η εικόνα μάλιστα αυτή (αλλά χωρίς φοίνικες) είναι ακόμα πιο έντονη στο φαράγγι που οδηγεί στο Βαθύ...*

εικ. 39
Άποψη από το ακρωτήριο
προς τα ανατολικά

εικ. 40
Άποψη από το ακρωτήριο
προς το βορά

εικ. 41
Άποψη του βράχου με το Παλαιόκαστρο
από τα νοτιοανατολικά

ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Στη βόρεια ακτή της Κρήτης, πάνω σε ένα βράχο στον κόλπο δυτικά του Ηρακλείου, βρίσκεται το φρούριο του Παλαιόκαστρου. Πιο συγκεκριμένα, βρίσκονται τα ίχνη του κάστρου που κάποτε δέσποζε πάνω από τη θάλασσα πρωταγωνιστώντας σε κάθε ιστορικό γεγονός του νησιού για την υπεράσπιση του Ηρακλείου.

Αρχικά, κτίστηκε το 1206 από τον Γενουάτη Ερρίκο Πεσκατόρε που κατέλαβε μεγάλο μέρος της Κεντρικής Κρήτης και οχύρωσε το νησί με τα φρούρια του Ρεθύμνου, του Χάνδακα, της Σητείας και άλλα δώδεκα μικρότερα, ανάμεσά τους και το Παλαιόκαστρο. Η **στρατηγική θέση** του βράχου πρόσφερε ανεμπόδιστη θέαση προς τη θάλασσα και τη χερσαία περιοχή του Ηρακλείου και αυτό το καθιστούσε σπουδαίο σημείο άμυνας και επίθεσης. Το 1207 το κάστρο καταλήφθηκε από τους **Ενετούς**, όμως, το 1212, με την πλήρη και καθολική εξουσία τους στο νησί, το εγκατέλειψαν και έμεινε ερειπωμένο για πάνω από τρεις αιώνες. Με την εμφάνιση της τουρκικής απειλής, οι Ενετοί ξεκίνησαν την ανοικοδόμηση του κάστρου το 1573, με σχέδια του μηχανικού Latino Orsini, τα οποία προέβλεπαν για το φρούριο τριγωνικό σχήμα με πλατείες σε τρία επίπεδα. Η **είσοδος** γινόταν από τη Νοτιοανατολική πλευρά μέσω μίας στοάς η οποία οδηγούσε στην πλατεία στο χαμηλότερο επίπεδο. Στο εσωτερικό υπήρχαν εγκαταστάσεις για την εξυπηρέτηση των αναγκών της φρουράς όπως είναι στρατώνες, δεξαμενές νερού, αποθήκες πυρομαχικών και τροφίμων καθώς και μικρή εκκλησία. Με την ολοκλήρωσή του, το 1595, έπαιξε σημαντικό ρόλο στους αγώνες που ακολούθησαν επί τουρκικού ζυγού, όμως μετά το τέλος της Τουρκοκρατίας το φρούριο του Παλαιόκαστρου εγκαταλείφθηκε για ακόμη μία φορά και έμεινε απροστάτευτο στο χρόνο.⁸³

---

⁸³ Γ. Γ. Χρηστάκης, *Ιστορικά Οχυρωματικά Μνημεία της Κρήτης (330μ.Χ.- 1898)*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004, σελ. 120-127

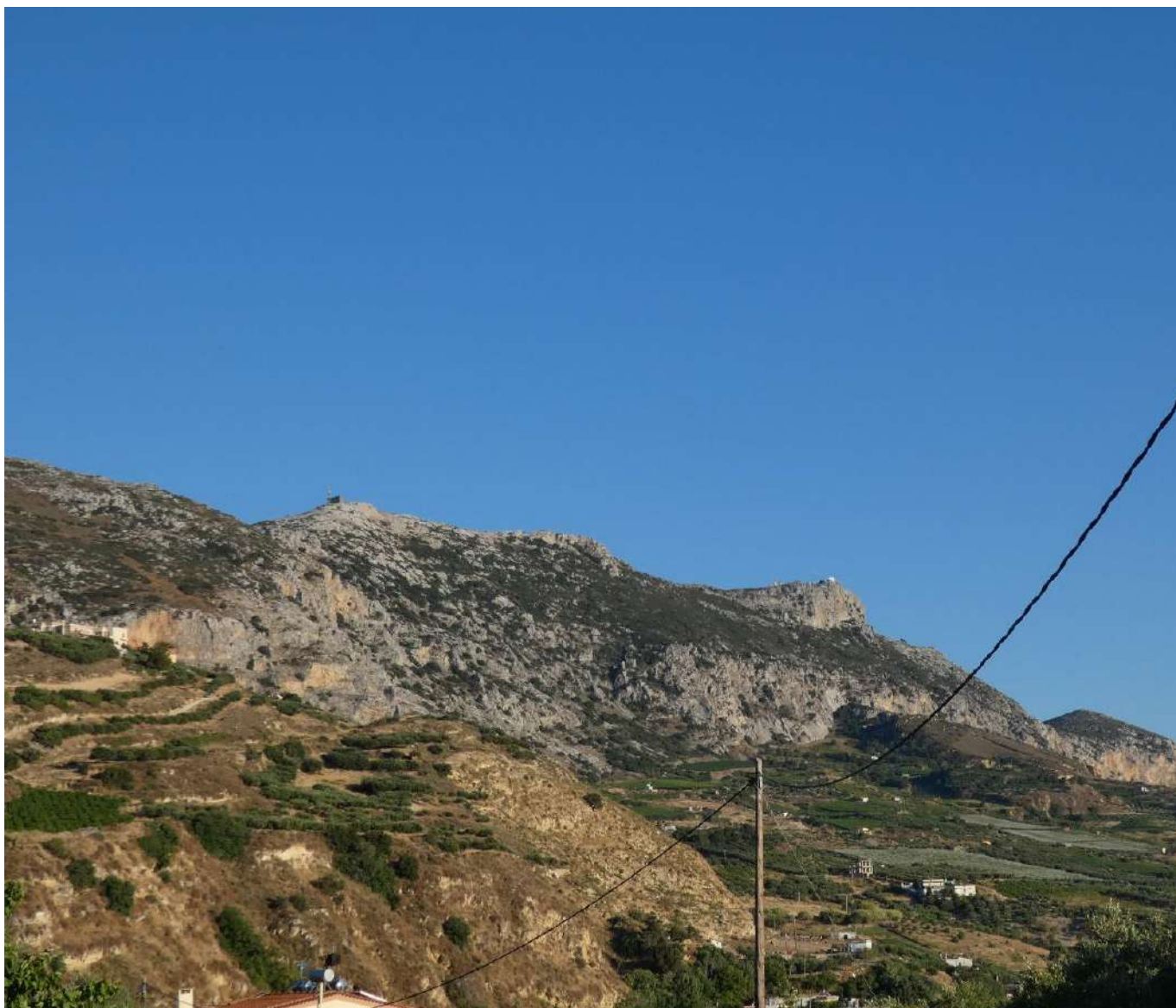
εικ 42
Το Φρούριο του
Παλαιόκαστρου
Ο. Dapper,
Amsterdam 1703

Σήμερα, σώζεται ένα μέρος των τειχών και ερείπια από τα κτίσματα στο εσωτερικό αποδεικνύοντας την **αρμονική ένταξη** του στην κορυφή του λόφου. Η περίμετρος του κάστρου και η **κλίση** των τειχών ακολουθούν τη μορφολογία του σημείου και συμπληρώνουν τη φυσική οχύρωση όπου είναι απαραίτητο. Βλέποντας κανείς τον βράχο από τα νοτιοανατολικά είναι αρκετά δύσκολο να διακρίνει τα εναπομείναντα στοιχεία του κάστρου, καθώς αυτά λειτουργούν πλέον ως ένα με την ογκοπλασία του βράχου. Σε αυτό, συμβάλει σε μεγάλο βαθμό η **τοιχοποιία** του κάστρου, φτιαγμένη από ασβεστολιθικά πετρώματα όπως ο βράχος, έχοντας έτσι τους ίδιους διακριτικούς τόνους. Το κάστρο γίνεται αντιληπτό μόνο αν παρατηρήσει κανείς το βράχο από την βορειοδυτική πλευρά όπου προεξέχει η γωνία του χαμηλότερου επιπέδου. Από εκεί, ο βράχος φαίνεται αποκομμένος, μοναχικός σα να συνδέεται μονάχα με την απεραντοσύνη του ουρανού και της θάλασσας. Φόντο του στο βάθος η πόλη του Ηρακλείου και μόνη συντροφιά του τα ερείπια του κάστρου. Το αγέρωχο γωνιακό κομμάτι του τείχους είναι σα να έχει δώσει υπόσχεση ότι θα παραμείνει εκεί για πάντα, ως αναπόσπαστο κομμάτι του βράχου. Είναι εκεί για να υπενθυμίζει τη δύναμη του τόπου, τα γεγονότα, την ιστορία. Δίνει ένταση στην ηρεμία του βράχου και μαζί στέκουν εκεί στο χρόνο. Φαίνεται ότι δεν χρειαζόταν τίποτα άλλο. Η ακμή, απλώς, του τείχους προσδίδει τον δυναμισμό που είναι απαραίτητος. Δίνει νόημα και **αξία** στο βράχο, τον επιβεβαιώνει.

εικ. 43
Τμήμα του Παλαιόκαστρου
από τα βορειοδυτικά όπως
σώζεται σήμερα και στο
βάθος η πόλη του Ηρακλείου

εικ. 44
Το όρος Γιούχτα από
τους δυτικούς πρόποδες

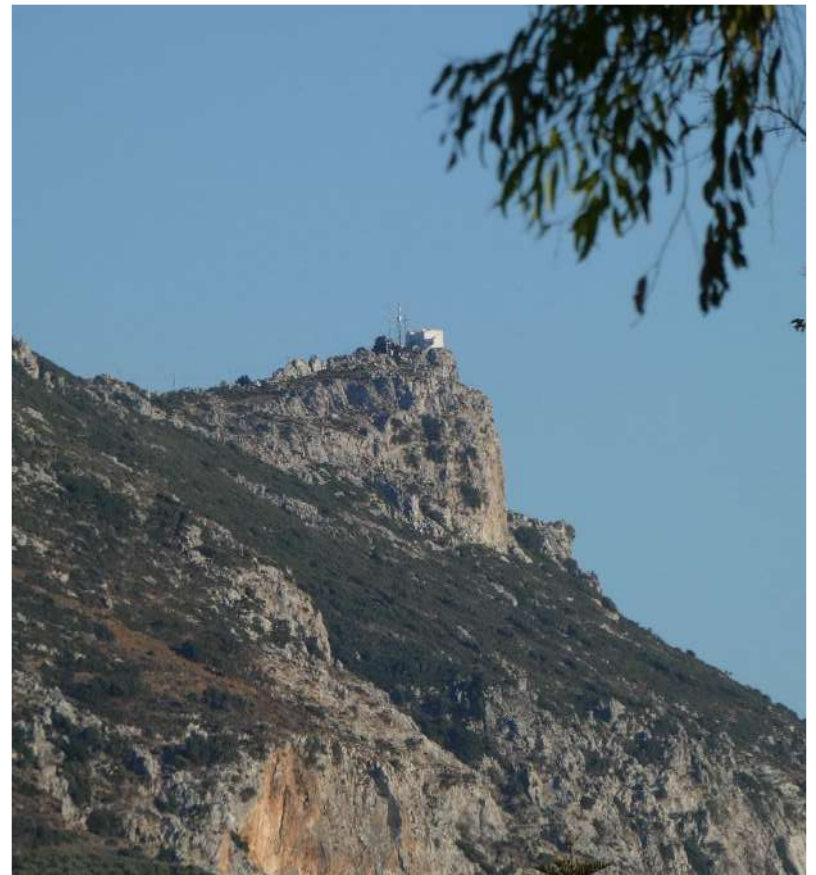
ΌΡΟΣ ΓΙΟΥΧΤΑ, ΜΟΝΗ ΣΩΤΗΡΑ ΧΡΙΣΤΟΥ

Νότια από την πόλη του Ηρακλείου, ανάμεσα στον Ψηλορείτη και τα Λασιθιώτικα βουνά, βρίσκεται το όρος Γιούχτα που διαμορφώνεται σχεδόν με διεύθυνση Βορρά-Νότου και ολόγυρά του απλώνονται καταπράσινες καλλιεργημένες εκτάσεις. Το βουνό είναι άμεσα συνυφασμένο με τη **μυθολογία** και τον **μινωικό πολιτισμό**. Σχετίζεται με τη λατρεία θεών και κυρίως του Δία, ο οποίος πιστεύεται ότι τάφηκε εκεί και συνδέεται με σπουδαία σημεία του μινωικού πολιτισμού, τις Αρχάνες και την Κνωσσό, καθιστώντας το, **κέντρο λατρείας** της μινωικής θρησκείας. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα ο λατρευτικός χαρακτήρας της περιοχής δεν έπαψε να υπάρχει αφού σήμερα ταυτίζεται με τον χριστιανισμό και ο ναός του Σωτήρα Χριστού πάνω στο Γιούχτα αποτελεί σημείο αναφοράς.

Ο ναός αυτός ξεχωρίζει καθώς είναι φτιαγμένος πάνω σε βραχώδης έξαρση, στο χείλος του γκρεμού. Κατασκευάστηκε σε διαφορετικές

εικ. 45
Ο ναός του Σωτήρα Χριστού
στην κορυφή του όρους

φάσεις μέσα στην Ενετοκρατία και καταστράφηκε έπειτα από τουρκικές επιθέσεις. Αποτελείται από τέσσερα κλίτη ⁸⁴ που χαρακτηρίζονται από **λιτότητα** και **απλότητα** μορφών ενώ η διαμόρφωση της αυλής επιτρέπει πανοραμική θέα που κόβει την ανάσα. Από κάθε άκρη που πλησιάζεις μπορείς να δεις το τοπίο να ξεδιπλώνεται χωρίς τίποτα να εμποδίζει τη θέα και τη συνέχειά του. Μπορείς να δεις από τα Αστερούσια Όρη στα νότια της Κρήτης μέχρι και τη νήσο Ντία στο βόρειο Κρητικό Πέλαγος. Η θέα προς κάθε κατεύθυνση και το υψόμετρο σου δίνουν την αίσθηση ότι βρίσκεσαι στο κέντρο του κόσμου.

Η κορυφή του Γιούχτα, με υψόμετρο 811 μέτρα, είναι διακριτή από πολλές περιοχές του νομού και η **βόρεια** όψη του βουνού διακρίνεται ακόμη και μέσα από την πόλη του Ηρακλείου. Λέγεται ακόμα, ότι η **βορειοδυτική** πλευρά μοιάζει με κεφαλή γενειοφόρου άνδρα που ταυτίστηκε με τον Δία.⁸⁵ Ενδιαφέρον έχει η προσέγγισή του βουνού από τους **δυτικούς** πρόποδες, από όπου ο λευκός ναός του Σωτήρα Χριστού ξεχωρίζει πάνω στη «μύτη» της κεφαλής, αποτελώντας συνέχεια του βράχου και ολοκληρώνοντάς τον ως απόληξη του. Αντικρίζοντάς τον από μακριά, αισθάνεσαι την αγωνία, τη λαχτάρα του βράχου να «αγγίξει» τον ουρανό. Ο ναός έρχεται ως προέκταση, σαν ένα βήμα πιο κοντά για να επιτευχθεί η ένωση με τον μακρινό ουρανό, με τον Θεό, με τον Κόσμο. Είναι σαν ένας νοητός άξονας να διαπερνά εκείνο το σημείο και να ενώνει γη και ουρανό. Τέλος από τη **νοτιοανατολική** πλευρά του βουνού υπάρχει ανοδική πορεία που βαθμιαία οδηγεί στο ναό. Από τον δρόμο αυτό, προσεγγίζονται στην ευρύτερη περιοχή του βουνού σπουδαία μινωικά και χριστιανικά σημεία ενδιαφέροντος, όπως είναι οι θέσεις Ψηλή Κορφή και Ανεμόσπηλια και οι σπηλιές Χωστό Νερό και Σπήλιος του Στραβομύτη. Τα ιερά αυτά, σε συνδυασμό με το ξεχωριστό οικοσύστημα της περιοχής που αποτελείται από σπάνια ενδημικά φυτά και άγρια ζωή, την καθιστά προστατευόμενη⁸⁶ με ιδιαίτερη αξία. Όλα αυτά συντελούν ώστε ο επισκέπτης να νιώσει την **ευλαβικότητα** και τη δύναμη που πηγάζει από αυτόν τον τόπο και να τον προσεγγίσει με σεβασμό.

εικ. 46 Ο ναός του Σωτήρα Χριστού από τα νότια

εικ. 47 Η ανατολική πλευρά του ναού πάνω στο βράχο

⁸⁴ Ν. Ψιλάκης, Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης, Β' Τόμος, Εκδόσεις ΚΑΡΜΑΝΩΡ, Ηράκλειο, 1993., σελ.192-194

⁸⁵ Γ. Σακελλαράκης, Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Αρχάνες: Μία νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη*, Τόμος Α, Εκδόσεις Άμμος - Ίδρυμα Ελένης Νάκου, Αθήνα 1997, σελ. 50

⁸⁶ Ε. Παπαδάκης, *Το μνήμα του βουνού: η ερμηνεία του τοπίου στη μινωική Κρήτη ως όργανο για τη νοσηματοδότηση της Κρητικής Υπαίθρου*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2013, σελ 37

εικ. 48
Βορειοδυτική άποψη
του όρους Γιούχτα

εικ. 49
Η μονή Καψά από τα νοτιοδυτικά

Η ΜΟΝΗ ΚΑΨΑ

Προσεγγίζοντας το νοτιοανατολικό άκρο της Κρήτης, το τοπίο αλλάζει. Γίνεται πιο ξηρό, άνυδρο και ερημικό. Τα έντονα γκρίζα πετρώματα σε συνδυασμό με τα καφετί χρώματα της θαμνώδους βλάστησης επικρατούν και δημιουργούν ένα ιδιαίτερο περιβάλλον. Εκεί, σε έναν απότομο γκρεμό στην έξοδο του φαραγγιού Περιβολακίων είναι κτισμένη η μονή Καψά. Το συγκρότημα από μακριά διακρίνεται ως μία κτιριακή σύνθεση που εδράζεται και εντάσσεται πάνω στον ορεινό όγκο. Το βραχώδες τοπίο απλώνεται εντυπωσιακά τριγύρω της, σαν φόντο και ξετυλίγεται μέχρι το σημείο που βρίσκεσαι ως μία συνεχή φυσική έκταση. Η συνέχεια του απέραντου τοπίου διακόπτεται μονάχα όταν το βλέμμα σου πέσει στο χάσμα του φαραγγιού, στα δυτικά της μονής, το οποίο σου υπενθυμίζει τη **δύναμη της φύσης**. Πλησιάζοντας τη μονή όμως, η οπτική με την κορυφή του βουνού χάνεται και έτσι το συγκρότημα αποκτά δεσπόζουσα θέση.

Η διαμόρφωση της μονής θυμίζει μοναστήρι **φρουριακού τύπου** και πιθανολογείται ότι βασίστηκε σε παλαιότερα ίχνη που υπήρχαν εκεί.⁸⁷ Σύμφωνα με αναφορές, η ίδρυση της μονής έγινε το αργότερο τον 15^ο αιώνα με ένα μικρό ναό μέσα σε σπήλαιο και λίγα κελιά, τα οποία μάλλον υπέστησαν ζημιές και καταστράφηκαν από τουρκικές πειρατικές επιδρομές. Το 1863 ο ναός επεκτάθηκε έξω από το σπήλαιο με δεύτερο κλίτος και δημιουργήθηκαν γύρω του κτίσματα σε επίπεδα ακολουθώντας τη μορφολογία του εδάφους.⁸⁸ Τα κτίσματα είναι απλοί όγκοι με μικρά ανοίγματα και κάποια από αυτά είτε ακουμπούν στον βράχο είτε είναι φτιαγμένα από τη μεριά του γκρεμού. Έτσι, στο **εσωτερικό** της μονής δημιουργείται μία σειρά από κλειστούς, ημιυπαίθριους και ανοιχτούς χώρους παράλληλα με την εναλλαγή των επιπέδων, συνθέτοντας μία πολυπλοκότητα που σε παροτρύνει να περπατήσεις αλλά και να σταθείς σε σημεία ενδιαφέροντος. Τα διαφορετικά επίπεδα συνδέονται με βαθμίδες οι οποίες ξεκινούν από την είσοδο της μονής στα δυτικά και φτάνουν μέχρι ένα λατρευτικό σπήλαιο, στο τοίχωμα του φαραγγιού, λίγο πιο πάνω από το συγκρότημα. Για να προσεγγίσει κανείς αυτό το **σπήλαιο** πρέπει να διασχίσει το βαθμιδωτά διαμορφωμένο μονοπάτι, στο κάθετο τοίχωμα του φαραγγιού, παράλληλα με τον γκρεμό. Η διαδρομή αυτή σε οδηγεί από την θέαση του απέραντου ουρανού και θάλασσας σε ένα κλειστό φυσικό τοπίο όπου ο ουρανός περιορίζεται και το βάθος πρωταγωνιστεί τονιζόμενο συνεχώς από τους απόκρημνους βράχους στην απέναντι πλευρά. Η **εμπειρία** αυτή, σε συνδυασμό με την αίσθηση ότι βρίσκεσαι στο χείλος του γκρεμού και την ηρεμία του χώρου διεγείρουν ανάμεικτα αισθήματα που σε κατακλύζουν προκαλώντας δέος και έντονες σκέψεις αναφορικά με σημασίες του Κόσμου.

εικ. 50 (πάνω)

Το συγκρότημα σε δεσπόζουσα θέση

εικ. 51 (κάτω)

Η κύρια είσοδος του συγκροτήματος

⁸⁷ Ν. Ψιλάκης, 1993, ο.π., σελ.561-563

⁸⁸ Ν. Ψιλάκης, *Τα μοναστήρια της Κρήτης*, Τράπεζα Κρήτης, Αθήνα 1986, σελ. 196-197

Μπαίνοντας στη μονή από την κύρια είσοδο αισθάνεσαι **ασφάλεια**, ζεστασιά και οικειότητα λόγω της κλίμακας των χώρων και του χαμηλού φυσικού φωτισμού που διαμορφώνεται αρχικά από τον κλειστό προθάλαμο και έπειτα από τον ημιυπαίθριο χώρο. Από εκεί, το άνοιγμα προς το νότο σου δίνει τη δυνατότητα να σταθείς και να ατενίσεις το απέραντο γαλάζιο της θάλασσας και του ουρανού, να αναλογιστείς την απεραντότητα της φύσης καθώς το σώμα σου βρίσκεται μέσα σε έναν προστατευμένο χώρο.

εικ. 52 Η θέα από το την αυλή του πρώτου επιπέδου

Η σκάλα που οδηγεί στο πάνω επίπεδο, σε συνδυασμό με το ξέφωτο που δημιουργεί, σε οδηγούν σε έναν ανοιχτό, εκτεθειμένο χώρο λίγο πιο ψηλά. Εκεί, μπορείς να αισθανθείς μία **σύνδεση** με την **ενότητα** της φύσης όχι μόνο νοητικά αλλά και σωματικά. Από αυτό το επίπεδο μπορείς να μπεις στο ναό, όπου γίνεται αισθητή η διαφορά του φωτός, είτε να συνεχίσεις την πορεία προς τα πάνω, έξω από τον περίκλειστο χώρο της μονής. Εδώ αισθάνεσαι πλήρως κοντά στη φύση, μακριά από τον κόσμο. Το υψόμετρο, η θέαση της θάλασσας, του ουρανού και της άγριας φύσης καθώς και το χάσμα του φαραγγιού σου υπενθυμίζουν την υπεροχή της φύσης και σου προκαλούν δέος.

εικ. 53 Το μονοπάτι προς το σπήλαιο στο τοίχωμα του φαραγγιού

σελ. 70 από αριστερά προς τα δεξιά:
εικ. 54

Ο χώρος μετάβασης στην είσοδο

εικ. 55
Η αυλή του πρώτου επιπέδου από ψηλά

εικ. 56
Τα κτίσματα της μονής πάνω στον βράχο

εικ. 57
Η έξοδος στα δυτικά από τη περικλειστη μονή προς τη φύση

εικ. 58
Το μονοπάτι από το σπήλαιο στη μονή

σελ. 71-72 από αριστερά προς δεξιά :
εικ. 59, 60, 61

Το μονοπάτι προς το σπήλαιο στο τοίχωμα του φαραγγιού

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έννοια του *Υψηλού* είναι άμεσα συνυφασμένη με την **φύση** λόγω της **απεραντοσύνης** και της **αιωνιότητας** που τη συνοδεύουν καθώς και της δύναμης των **φυσικών φαινομένων**. Στοιχεία όπως ο ουρανός και η γη, τα βουνά, τα δέντρα και το νερό συνδυαστικά με το φως και τους χρονικούς ρυθμούς τονίζουν το διηνεκές και τη δύναμη της φύσης. Διαμορφώνουν τον χαρακτήρα του τοπίου ο οποίος διεγείρει τις αισθήσεις και τον νου οδηγώντας στη συνειδητοποίηση του κόσμου ως κτίση σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση, ως συνειδητή επιλογή μιας υψηλής δύναμης που «χτίζει», δηλαδή δομεί έπειτα από σκέψη.

Πρωτύτερα προσεγγίστηκαν τοπία στη φύση και μέσω της ανάλυσης τους, προέκυψε η σκιαγράφιση του χαρακτήρα τους.

Έτσι μιλήσαμε για άγονα και εύφορα **τοπία**, για απόκρημνα και άγρια καθώς και για φιλόξενα και φιλικά. Μιλήσαμε για τοπία υπερβατικά και για τοπία δέους. **Πώς όμως προέκυψαν αυτοί οι χαρακτηρισμοί;**

Οι χαρακτηρισμοί αυτοί προέκυψαν από τα υλικά και μορφολογικά **«συστατικά»** του χώρου. Από το πώς είναι το ανάγλυφο του εδάφους, η υφή του, τα χρώματά του και η βλάστηση σε αυτό, ο ουρανός από πάνω ή γενικότερα, από το πώς ορίζεται ή όχι το σκηνικό ενός τοπίου. Πάτωμα, τοίχος και οροφή γνωρίζουμε ότι οριοθετούν έναν κτισμένο χώρο. Αντίστοιχα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα «όρια» ενός τόπου είναι δομικά παρόμοια, και αποτελούνται από το έδαφος, τον ορίζοντα και τον ουρανό. Στα **κλειστά** φυσικά τοπία των φαραγγιών και των σπηλαίων που μελετήθηκαν, βασικό **όριο** καθίσταται η μορφολογία του εδάφους με τα βραχώδη τοιχώματα που υψώνονται δεξιά και αριστερά ή μας περιβάλλουν και περιορίζουν ή κρύβουν τον ουρανό και τον ορίζοντα. Ο Χάιντεγκερ λέει: «Το όριο δεν είναι εκεί που κάτι τελειώνει αλλά, το όριο είναι εκεί που κάτι αρχίζει την παρουσία του».⁸⁹ Έτσι, στα τοπία όπου κυριαρχεί η **συνέχεια**, το έδαφος σταματάει να υπάρχει, είτε χάνεται απότομα ανάλογα με το υψόμετρο είτε χάνεται στο βάθος του σκηνικού, τονίζοντας τη αδιάκοπη συνοχή της φύσης. Εκεί όπου βρίσκεται ο ορίζοντας ξεκινά το άπειρο και στην όψη του ουρανού ξεκινά η

⁸⁹ M. Heidegger, Poetry, Language, Thought, Επιμέλεια Albert Hofstadter, HarperCollins Publishers, New York, 2001, σελ. 152 στο <http://155.0.32.9:8080/jspui/bitstream/123456789/1136/1/POETRY%20LANGUAGE%20THOUGHT%20%28%20PDFDrive%20%29.pdf>

απεραντοσύνη. Είναι τα «όρια» που μας διεγείρουν τη **συνείδηση** και τη φαντασία για τον Κόσμο. Βεβαίως, το πώς θα αντιληφθεί κάποιος μία περιοχή εξαρτάται και από τους χρονικούς ρυθμούς της φύσης. Ο χαρακτήρας του τοπίου μπορεί να αλλάζει συνεχώς ανάλογα την εποχή, την ώρα, τις καιρικές συνθήκες και το φυσικό φως.

Αναμφίβολα, τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι μέσα από τον πολλαπλό και διαφορετικό χαρακτήρα των τοπίων μπορούμε να γνωρίζουμε και να **ανακαλύπτουμε** συνεχώς τον κόσμο. Στο νησί της Κρήτης τα διαφορετικά τοπία δεν εξαντλούνται ποτέ. Σύμφωνα με το μικρό δείγμα φυσικών και μεικτών τοπίων που εξετάστηκε, θα μπορούσαμε να επιβεβαιώσουμε την άποψη για το νησί της Κρήτης, ότι πρόκειται για έναν μικρό τόπο με **μεγάλη ποικιλία πολύπλοκων και έντονα εναλλασσόμενων τοπίων**. Είδαμε ότι συνθέτονται από τη φύση και τον άνθρωπο αναπτύσσοντας έναν διάλογο επικοινωνίας και ωφέλιμης ανταλλαγής νοημάτων, στοιχείων, ιδεών. Σε αυτό το σημείο, και με βάση τα παραδείγματα, προκύπτει το εξής ερώτημα: τι συμβαίνει σε αυτή την ανταλλαγή; **Τι προσδίδει η αρχιτεκτονική στο τοπίο και τι προσφέρει το φυσικό τοπίο με τον υπερβατικό χαρακτήρα στην αρχιτεκτονική;**

A) Τι προσφέρει η αρχιτεκτονική στο τοπίο;

Η αρχιτεκτονική ανοίγει τον δρόμο για να προσεγγίσει κανείς δυσπρόσιτα, μακρινά μέρη που ίσως δύσκολα στις μέρες μας να λαμβάνονταν υπόψη και να ήταν συχνά επισκέψιμα. Δίνει τη δυνατότητα να βρεθείς και να σταθείς με **ασφάλεια** σε σημεία αφιλόξενα, άγρια και αποτρεπτικά. Και εκεί, εκ του ασφαλούς να αντικρύσεις τη θέα που προσφέρουν, είτε είναι η απέραντη θάλασσα είτε ο απέραντος ουρανός είτε τα ψηλά απόκρημνα βράχια που σε οδηγούν **να αναλογιστείς** το αχανές του σύμπαντος. Με άλλα λόγια η αρχιτεκτονική λειτουργεί ως βήμα σταθερό, ασφαλές, εκεί όπου ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να φιλοξενηθεί για να αγναντέψει τον υπερβατικό χώρο. Μία κατασκευή, ειδικά σε μία ιδιαίτερη γεωμορφολογική θέση φέρει κάποιο **νόημα** και δημιουργεί ένα **σημείο ενδιαφέροντος**. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η μονή του Αγ. Ιωάννη μέσα στο φαράγγι Καθολικό η οποία τον 15^ο αιώνα προκάλεσε έντονο ενδιαφέρον και παράλληλα τη συχνή επίσκεψη και την οικειοποίηση του χώρου, παρά τη δυσκολία στην προσέγγισή της. Το τοπίο δύναται να αποκτήσει **αξία** μέσω της αρχιτεκτονικής με

ποικίλους τρόπους. Οι γέφυρες στο φαράγγι της Αράδαινας και του Καθολικού δημιουργούν ένα χώρο ο οποίος δεν υπήρχε πριν από αυτές και συμβάλλουν ώστε το περιβάλλον να γίνει ένα ενιαίο σύνολο. Από την άλλη, το σκηνικό ενός μεικτού τοπίου, σε ωθεί να παρατηρήσεις **συνειδητά** αυτό που βλέπεις, να επεξεργαστείς τους δεσμούς που αναπτύσσονται μεταξύ κατασκευής και φυσικού χώρου και εν τέλει **να παρατηρήσεις** τη φύση. Να σταθείς σε αυτό που θεωρείς δεδομένο. Τέτοιες κατασκευές γίνονται το κίνητρο να επισκεφτείς έναν χώρο, να τον **εξερευνήσεις** και μέσω της διαδικασίας να ανακαλύπτεις τον τόπο, τον κόσμο, το σύμπαν. Όσο ανακαλύπτεις διαπιστώνεις την **μοναδικότητα** του κάθε τοπίου και έτσι αναγνωρίζεις την αξία του. Διαπιστώνεις την **απεραντοσύνη** της φύσης και αναλογίζεσαι το **μεγαλείο** του κόσμου και τη **ισχύς** των φυσικών δυνάμεων που έπλασαν αυτό το τοπίο, αυτή τη γη, αυτό το σύμπαν. Όλα αυτά είναι σα να μη χωράνε στο μυαλό ενός ανθρώπου, να μη μπορεί να τα συλλάβει ο νους του και έτσι καταφεύγει στην συνειδητοποίηση ενός ιδιαίτερου είδους φόβου, το **δέος**, που οδηγεί, απαιτεί και οφείλει σεβασμό στο αντικείμενο της θέασης. Έτσι σκιαγραφείται η **έννοια του Υψηλού**.

Η **αρχιτεκτονική** μέσα σε ένα υπερβατικό φυσικό περιβάλλον έρχεται από την μεριά της να **τροφοδοτήσει** το αίσθημα του **δέους**. Όπως ορίστηκε στο θεωρητικό πλαίσιο το **δέος** είναι το αίσθημα του φόβου, του θαυμασμού και του βαθύ σεβασμού. Αν φέρουμε στο μυαλό μας την γέφυρα πάνω από το φαράγγι της Αράδαινας, τη μονή στο Καθολικό, στο Γιούχτα ή τη μονή Καψά και το Παλαιόκαστρο, τότε αυτά επαληθεύουν τα συγκεκριμένα αισθήματα και **προστίθενται** στο **δέος** που προκαλείται από το φυσικό περιβάλλον.

Σε αυτά τα έργα, υπάρχουν κάποια κοινά σημεία που ίσως να μη γίνονται άμεσα αντιληπτά αλλά έχουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία σύλληψης του Υψηλού. Σαφέστερα, είναι τα **νοήματα** που υπάρχουν **υποσυνείδητα** στον χώρο και στο νου. Αυτά αφενός βρίσκονται στα υλικά και στον τρόπο της χωρικής οργάνωσης των αρχιτεκτονικών και φυσικών μορφών και αφετέρου στον συμβολικό τους χαρακτήρα.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά :

- **τα υλικά**, η πέτρα που υπάρχει ως το βασικό υλικό και είναι εμφανής στις περισσότερες κατασκευές (όπως είδαμε κυρίως στον οικισμό Αράδαινας, στον Αγ. Ιωάννη Καθολικού και στο

Παλαιόκαστρο) συμβολίζει την αντοχή, την αιωνιότητα, την σταθερότητα και μονιμότητα των βουνών και των βράχων.⁹⁰

- την **οργάνωση του φυσικού και δομημένου χώρου**, το **κέντρο** που μπορεί να σχηματίζεται όπως για παράδειγμα στην μονή Καψά, από το περικλειστο σχήμα ή στην αυλή της μονής στο Γιούχτα, αποτελεί την ενσάρκωση του κέντρου της Γης, σηματοδοτεί έναν νέο τόπο και μπορεί να ενώνεται με το άπειρο καθώς δεν διαθέτει χωρική υπόσταση. Η **περίμετρος** διαφοροποιεί, συγκεκριμενοποιεί το αφηρημένο και ορίζει μία περιοχή μέσα στο ευρύτερο χάος όπου όλα γίνονται ένα. Και εδώ πάλι θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στην αυλή της μονής στο Γιούχτα και στη μονή Καψά. Ανάλογα με την **κατεύθυνση** εκφράζονται διαφορετικά νοήματα, όπως η ευχαρίστηση της ανατολής, ο τρόμος του ηλιοβασιλέματος. Ο χώρος μπορεί να συσχετιστεί με το παρακείμενο, το ευρύτερο ή ακόμα και το συμπαντικό περιβάλλον. Η **κάθοδος** συνήθως παραπέμπει στην πορεία προς τον Κάτω Κόσμο. Συσχετίζεται με την εσωτερικότητα, την ψυχή και τον πρωτογονισμό. Η κάθοδος είναι έντονη όταν μπαίνουμε στο φαράγγι Σαμαριάς και Αράδαινας και όταν οδηγούμαστε στη μονή Αγ. Ιωάννη. Αντιθέτως, η **άνοδος**, πιο έντονη στη μονή Καψά και στον Γιούχτα, εκφράζει την ανάγκη ανύψωσης του ανθρώπου προς τον ουρανό, το σύμπαν και τον Θεό. Συνδέει τον Κάτω Κόσμο με τον Παράδεισο και αποτελεί την προσωποποίηση του *Υψηλού*. Επιπλέον, η **είσοδος**, όπως είδαμε στην μονή Καψά, είναι ο χώρος ανάμεσα στην κοσμική και την ιερή ζώνη όπου επικοινωνούν οι δύο αντίθετοι κόσμοι του μέσα και του έξω, του υπερκόσμου και του εγκόσμου. Είναι ένας χώρος μετάβασης, ενοποίησης και προετοιμασίας. Τέλος, οι **θεάσεις** και οι **φυγές** δίνουν έμφαση σε φυσικά στοιχεία και εικόνες που παραπέμπουν στο *Υψηλό*.⁹¹

-τον **συμβολικό τους χαρακτήρα**, τα έργα που εξετάστηκαν αποτελούν σπουδαίες κατασκευές από ιστορική και αρχαιολογική άποψη, προσθέτοντας τυπικά ή άτυπα τον παράγοντα της **μνήμης**. Τα μνημεία, όπως το Παλαιόκαστρο και η μονή Καθολικού, πέρα από την αξία που προσδίδουν σε έναν τόπο, παραπέμπουν συνήθως αιώνες πίσω σε μία εποχή που δεν μπορεί

να συλλάβει ο νους. Έτσι, καταφύγει στο *δυναμικώς Υψηλό*. Επιπλέον, στις κατασκευές των μονών προστίθεται και ο παράγοντας της **ιερότητας**, συνδεδεμένος άμεσα με υπερβατικά νοήματα.

Τέλος, η ανθρώπινη **κλίμακα** των κατασκευών μπροστά στην κλίμακα του τοπίου διεγείρει τη νοητική διαδικασία για το *Υψηλό* όπως εξετάστηκε στο θεωρητικό πλαίσιο. Αρχικά, δηλαδή, ο νους λειτουργεί συγκριτικά με το μεγαλείο της φύσης, όμως έπειτα συνειδητοποιεί ότι στη φύση δεν υπάρχει τίποτα που να μη μπορεί να θεωρηθεί μικρό σε σχέση με κάτι άλλο στο σύμπαν. Μέσω αυτής της διαδικασίας δημιουργείται ο φόβος για τη δύναμη της φύσης, η αναγνώριση της ηθικής υπεροχής του ανθρώπου και μια σχετική ικανοποίηση ότι έχει γίνει αντιληπτό το μικρό και το μεγάλο, το μεγάλο και το μεγαλύτερο, ότι υπάρχει μια **εξισορρόπηση** στο σύμπαν.

Β) Τι προσφέρει το τοπίο και οι ιδιαίτερες φυσικές θέσεις στην αρχιτεκτονική;

Από την άλλη, οι ιδιαίτερες φυσικές θέσεις με τον υπερβατικό χαρακτήρα έχουν έντονο ενδιαφέρον το οποίο πολλές φορές καθίσταται ο **λόγος** που γίνονται αξιοπρόσεκτες οι κατασκευές. Σίγουρα διαφορετική εντύπωση θα δημιουργούσε ένας ναός σε μία ομαλή επίπεδη έκταση απ' ότι στο χείλος του γκρεμού (όπως για παράδειγμα ο Ναός του Σωτήρα Χριστού στο Γιούχτα). Επιπλέον, τα σημεία αυτά δίνουν ένα **ξεχωριστό** υπόβαθρο ώστε να ξεδιπλωθεί η αρχιτεκτονική χειρονομία. Στο καθένα από αυτά υπάρχει μια δυσκολία που η αρχιτεκτονική δίνει την ανάλογη λύση, ξεπερνάει τα εμπόδια και δημιουργεί ένα πρόσφορο έδαφος με αποτέλεσμα το κάθε έργο να είναι ξεχωριστό. Άρα, οι θέσεις αυτές λόγω της ιδιαιτερότητάς τους προσδίδουν **μοναδικότητα** στο έργο αφού προκύπτει καθοδηγούμενο από τη μορφολογία και τα χαρακτηριστικά του σημείου. Ακολουθεί το φυσικό τοπίο το οποίο είναι η αιτία που προκύπτει ως αρχιτεκτονική λύση. Έτσι, τα έργα αυτά αποκτούν **εμβληματικό** χαρακτήρα μέσα στο τοπίο και γίνονται σημείο αναφοράς.

⁹⁰ C. N. Schulz, ο.π., σελ. 57

⁹¹ Γ. Περράκης, Ν. Σκουτέλης, ο.π., σελ. και

A.T. Rodrigues, *The Sacred in Architecture: A study of the presence and quality of place - making patterns in sacred and secular buildings*, Texas A&M University, 2008

Συνοψίζοντας, η έννοια του *Υψηλού* παράγεται εντός του **υποκειμένου** και δεν είναι ιδιότητα κάποιου αντικειμένου της φύσης. Στα παραδείγματα που εξετάσαμε, το φυσικό τοπίο με τα στοιχεία υπερβατικού χαρακτήρα προκαλεί δέος και την ιδέα του *Υψηλού*. Έτσι, οι αρχιτεκτονικές κατασκευές με την ένταξή τους σε αυτό δίνουν επιπλέον νόημα **εντείνοντας** το αίσθημα του δέους. Η διακριτικότητα, η λιτότητα, τα συγγενή υλικά των μορφών δρουν **συμπληρωματικά** και αναζητούν την αφομοίωσή τους από το φυσικό τοπίο με αποτέλεσμα την εξαιρετική συνάφεια μεταξύ τους. Πέρα από αυτά, η αρχιτεκτονική γίνεται η αιτία **εξοικείωσης** του ανθρώπου με τη φύση και κατ' επέκταση με την αντίληψή του για τον Κόσμο. Στα τοπία όπου υπάρχει μία ένταση και μία αγωνία που μας οδηγεί στην αίσθηση του *Υψηλού*, η αρχιτεκτονική γίνεται οδηγός προκειμένου να μας συγκρατεί μέσα στα πλαίσια της δικής μας φύσης που είναι ο πολιτισμός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αλιμπέρτης Α., *Ακολουθήστε μας στο Φαράγγι της Σαμαριάς στον κόσμο της Φύσης, της Ζωής, του Μύθου και της Ιστορίας*, εκδ. Mystis, Ηράκλειο 2005
2. Ανδοκίδης, Ανώνυμος, *Λόγοι/ Περί ύψους, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων Νο85*, Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ανδρουλιδάκης, Λεκατσάς, Εκδ. Ι Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1999
3. Ανδριανάκης Μ.Γ., Γιαπιτσόγλου Κ. Δ., *Χριστιανικά μνημεία της Κρήτης*, εκδ. Τυποκρέτα, Συνοδική Επιτροπή Θρησκευτικού Τουρισμού της Εκκλησίας Κρήτης- Μ.Κ.Ο. Φιλοξενία, Ηράκλειο 2012
4. Βλαζάκη Ε., «Το Φαράγγι της Σαμαριάς», στο: *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, Προσέγγιση από ψηλά*, Εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2011
5. Γιαννετάκης Ε., *Αράδαινα: Τόπος αγώνων και θυσιών*, Εκδ. Κασσιμάτης, Χανιά 2010
6. Δουκελλής, Π. Ν., 2005. *Το Ελληνικό Τοπίο, Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: βιβλιοπωλείον της "ΕΣΤΙΑΣ"
7. Δούτσος Θ., *Εισαγωγή στην τεκτονική γεωλογία*, Εκδ. ΦΟΙΒΟΣ, Αθήνα
8. Heidegger M., *Poetry, Language, Thought*, Επιμέλεια Hofstadter A., HarperCollins Publishers, New York, 2001
9. Kant I. , *Κριτική της κριτικής δύναμης*, Μετάφραση Κ. Ανδρουλιδάκης Εκδόσεις Σμίλη, 3η έκδοση, Αθήνα, 2013
10. Καρποδίνη - Δημητριάδη Ε., *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης, Εικόνες και μνήμες*, Εκδόσεις ΑΔΑΜ, Αθήνα, 1995
11. Καρποδίνη - Δημητριάδη Ε., *Τα ελληνικά νησιά- Πλήρης εικονογραφημένος οδηγός*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994
12. Κελαϊδη Π. Στ., *Η γέφυρα Βαρδινογιάννη στα Σφακιά*, Έκδοση της Ενώσεως Σφακιανών της Αθήνας, Αθήνα 1987
13. Κωτσάκη Α., «Το μοντέρνο βλέμμα στην “ελληνική” φύση» στο *Do.co.mo.mo, Τα τετράδια του μοντέρνου 07*, Futura, Αθήνα, 2020
14. Κωφού Ά., *Κρήτη- Πλήρης οδηγός με 26 διαδρομές και λεπτομερείς χάρτες*, γ' έκδοση, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1995
15. Λουκρήτιος, *Για τη φύση των πραγμάτων, De Rerum Natura*, Μετάφραση: Αντωνιάδης Θ., Χαμέτη Ρ., Φιλολογική Επιμέλεια Φυντίκογλου Β., εκδ. ΘΥΡΑΘΕΝ, 3η έκδοση, Θεσσαλονίκη
16. Μανωλίδης Κ., *Ωραίο, φριχτό και απέριττο τοπίον*, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος, 2003
17. Μιχελής Π., *Αισθητικά Θεωρήματα*, Τόμος Β, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 1979
18. Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Β Έκδοση, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2002
19. Περράκης Γ., Σκουτέλης Ν., *Αναπαραστάσεις του Υπερβατικού, Λεξιλόγιο της Μεταφυσικής στον Σύγχρονο Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό*, εκδ. ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, 2015
20. Rackham O., Moody J., *Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου*, Μετάφραση: Σμπόνιας Κώστας, Επιστημονική επιμέλεια Άγγελος Χανιώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης , Ηράκλειο 2008
21. Rodrigues A.T., *The Sacred in Architecture: A study of the presence and quality of place - making patterns in sacred and secular buildings*, Texas A&M University, 2008
22. Σακελλαράκης Γ., Σαπουνά-Σακελλαράκη Έ., *Αρχάνες: Μία νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη*, Τόμος Α, Εκδόσεις Άμμος - Ίδρυμα Ελένης Νάκου, Αθήνα 1997
23. Schulz C.N., *Genius Loci / Το Πνεύμα του Τόπου/Για μια φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*, Μετάφραση Μίλτος Φραγκόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009
24. Simmel G., Ritter J., Gombrich E. H., *Το τοπίο*, εκδ. Ποταμός, Μετάφραση Σαγκριώτης Γ., Αναγνώστου Λ., Δασκαλοθανάσης Ν., Αθήνα, 2004
25. Σκουτέλης Ν., «ΚΡΗΤΗ» στο *Νησιά του Αιγαίου - Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, επιμελητής Δημήτρης Φιλιππίδης, Αθήνα 2003
26. Σπανάκης Στ. Γ., *Η ΚΡΗΤΗ: Τουρισμός- Ιστορία- Αρχαιολογία* , Α' Τόμος, 3η έκδοση, εκδόσεις ΣΦΑΚΙΑΝΟΣ, Ηράκλειο, 1981
27. Στεφανάκης Χρ., *Το Φαράγγι της Αράδαινας & οι γύρω διαδρομές*, Εκδ. Stefanakis studio photography, Ηράκλειο, 2012

28. Συλλογικό έργο, *Κρήτη 1913-2013, Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Επιμέλεια: Αμαλία Κωτσάκη, Εκδ. Πνευματικό Κέντρο Χανίων & ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, Χανιά 2014
29. Συλλογικό, *National Geographic, Διακοπές στην Ελλάδα : Κρήτη, Δωδεκάνησα, Επτάνησα, Κυκλάδες*, 4π Ειδικές Εκδόσεις Α.Ε , Αθήνα, 2010
30. Συλλογικό, *National Geographic, Διακοπές στην Ελλάδα : Κρήτη, Δωδεκάνησα, Επτάνησα, Κυκλάδες*, 4π Ειδικές Εκδόσεις Α.Ε , Αθήνα, 2010
31. Συλλογικό, *Το Φαράγγι της Σαμαριάς: καταφύγιο ζωής, ορμητήριο ελευθερίας*, Φορέας διαχείρισης Εθνικού Δρυμού Σαμαριάς – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Χανιά 2008
32. Συλλογικό, *Τόπος-Τοπίο. Τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλιππίδη* , εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ, Αθήνα, 2018
33. Συλλογικό, *Φαράγγι της Σαμαριάς: Ο παράδεισος της Κρήτης*, Εκδ. Παγκρήτιος Τουριστικός Οδηγός, Χανιά 1987
34. Τερκενλή, Θ. Σ., 1996. *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Παπαζήση
35. Τσαντίλης Δ., *Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί*, Εκδ. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, Ηράκλειο 2014
36. Valery P. , *Διάλογος για το δέντρο*, Μετάφραση Κλαίρης Μιτσοτάκη, Εκδ. ΑΓΡΑ, Αθήνα 2007
37. Φασουλάς Χ. Γ., *Οδηγός υπαίθρου για την Κρήτη*, Μουσείο φυσικής ιστορίας Κρήτης, Ηράκλειο, 2001
38. Φυτρολάκης Ν.Α., *Η Γεωλογική δομή της Κρήτης, Προβλήματα παρατηρήσεις και συμπεράσματα*, Εκδόσεις της έδρας Ορυκτολογίας-Πετρογραφίας-Γεωλογίας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 1980
39. Χρηστάκης Γ. Γ. , *Ιστορικά Οχυρωματικά Μνημεία της Κρήτης (330μ.Χ.- 1898)*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα 2004
40. Ψιλάκης Ν., *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, Τόμος Β, Εκδόσεις ΚΑΡΜΑΝΩΡ, Ηράκλειο, 1993
41. Ψιλάκης Ν., *Τα μοναστήρια της Κρήτης*, Τράπεζα Κρήτης, Αθήνα, 1986

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Βανδαράκης Δ., *Η συμβολή της παράκτιας γεωμορφολογικής εξέλιξης στην ανάπτυξη των παράκτιων περιοχών: μελέτη περίπτωσης, η περιοχή του Καλού Χωριού Λασιθίου Κρήτης*, Διπλωματική εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2007
2. Βρέντζος Μ., *Επίσκεψη σ' έναν ερημίτη, Πρόταση επανάχρησης ενός ερειπωμένου μοναστηριακού συγκροτήματος στο Ακρωτήριο Χανίων*, Διπλωματική εργασία, ΜΠΣ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014
3. Γαβριλάκη Ε., *Η διαχρονική χρήση των σπηλαίων της δυτικής Κρήτης από τη Νεολιθική περίοδο έως σήμερα. Η περίπτωση του σπηλαίου Μελιδονίου*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2017
4. Δουλούδη Β., *Το Ωραίο και το Υψηλό στην αισθητική φιλοσοφία του Ι. Kant και του F. Schiller*, Διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2015
5. Κοργιαλάς Δ., *Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΥΨΗΛΟΥ ΣΤΟΝ IMMANUEL KANT, Μία ανάγνωση ως συνέχεια της όψης του υψηλού στον Edmund Burke*, Σεμιναριακή εργασία μεταπτυχιακού, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, Ιούνιος 2018
6. Παπαδάκης Ε., *Το μνήμα του βουνού: η ερμηνεία του τοπίου στη μινωική Κρήτη ως όργανο για τη νοσηματοδότηση της Κρητικής Υπαίθρου*, Ερευνητική εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2013

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- <http://repository.edulll.gr/2625>
- <https://www.contentarchive.wwf.gr/images/pdfs/fysi-mythologia.pdf>
- <https://www.cretanbeaches.com>
- https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=328 (πρόσβαση 20/09/2022)
- <https://www.incrediblecrete.gr/place/the-gorge-of-katholikou/>
- <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=malevizio> (πρόσβαση 24/11/2022)
- <https://www.kathimerini.gr/society/1055143/o-paligkremnos-se-kindyno/> (πρόσβαση 30/11/2022)
- <https://www.samaria.gr>
- **Ελεύθερη Εγκυκλοπαίδεια**, <https://en.wikipedia.org>
- Περιοδικό «Αρχιτέκτονες» Τεύχος 49, Περίοδος Β', Ιανουάριος/Φεβρουάριος 2005 | Ποιητική του τοπίου, σελ.52-23 στο https://www.sadas-pea.gr/magazine/ARXITEKTONES_49.pdf
- Σταυρακάκης Γ., Α.Ι.Α., «ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟ : ο φρουρός μιας πρωτεύουσας», ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ, 13/03/2001 στο <http://www.kairatos.com.gr/afieromata/palaikastro.htm> (πρόσβαση 28/11/2022)
- <https://www.patris.gr/2022/03/12/voylismeno-aloni-to-kolossaio-tis-fysis/> (πρόσβαση 28/11/2022)
- <http://www.imis.gr/> (πρόσβαση 09/11/2022)

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

Διδάσκων Δημήτρης Πατέλης, Σημειώσεις μαθήματος, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Εαρινό εξάμηνο, 2021-2022

ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΚΕΣ ΕΚΠΟΜΠΕΣ

- Μανουσουδάκη Ν., Δημοσιογραφική επιμέλεια στην εκπομπή Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί, Ορεινά δάση, πεδινά δέντρα, με προσκεκλημένο τον Γεωπόνο -Βοτανικό Μανώλη Αβραμάκη, Ραδιοφωνική συμπαραγωγή της ΕΡΤ Ηρακλείου με το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης-Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο, 8/1/2019 στο <https://www.ertnews.gr/perifereiakoi-stathmoi/iraklio/tadasi-kai-i-chlorida-tis-kritis-ichitiko/>
- Μανουσουδάκη Ν., Δημοσιογραφική επιμέλεια στην εκπομπή Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί, Η γέννηση της Κρήτης, με προσκεκλημένο τον Δρ Γεωλογίας Χαράλαμπο Φασουλά, Ραδιοφωνική συμπαραγωγή της ΕΡΤ Ηρακλείου με το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης-Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο, 4/12/2018 στο <https://www.ertnews.gr/perifereiakoi-stathmoi/iraklio/i-anadysi-enos-kosmoy-stin-proti-ekpompi-tis-seiras-kriti-mia-ipeiros-s-ena-nisi-ichitiko/>

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

εικ. 1	(Εξώφυλλο) Προσωπική σύνθεση και επεξεργασία	εικ. 16	Rackham O., Moody J., <i>Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου</i> , Μετάφραση: Σμπόνιας Κώστας, Επιστημονική επιμέλεια Άγγελος Χανιώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008 σελ. 21 και προσωπική επεξεργασία
εικ. 2	Προσωπικό αρχείο	εικ. 17	Προσωπικό αρχείο
εικ. 3	Προσωπικό αρχείο	εικ. 18	https://el.wikipedia.org/wiki
εικ. 4	https://www.neakriti.gr/	εικ. 19	Προσωπικό αρχείο
εικ. 5	https://www.e-storieskritis.gr/2019/09/blog-post_20.html	εικ. 20	Προσωπικό αρχείο
εικ. 6	https://www.google.com/maps/place/	εικ. 21	Προσωπικό αρχείο
εικ. 7	https://www.planetmountain.com/english/Rock/crags/falesia.html?idfalesia=119 (πρόσβαση 03/12/2022)	εικ. 22	Προσωπικό αρχείο
εικ. 8	Προσωπικό αρχείο Νίκου Σκουτέλη	εικ. 23	Προσωπικό αρχείο
εικ. 9	https://i.ytimg.com/vi/yKLaha-AH6Q/maxresdefault.jpg (πρόσβαση 03/12/2022)	εικ. 24	Προσωπικό αρχείο
εικ. 10	Προσωπική σύνθεση και επεξεργασία, Υπόβαρο Google Maps	εικ. 25	Προσωπικό αρχείο
εικ. 11	Rackham O., Moody J., <i>Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου</i> , Μετάφραση: Σμπόνιας Κώστας, Επιστημονική επιμέλεια Άγγελος Χανιώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008 σελ. 17	εικ. 26	Προσωπικό αρχείο
εικ. 12	Προσωπική επεξεργασία, Υπόβαρο http://www.ecovalue-crete.eu/sites/default/files/simasia_kai_rolos_tis_kritikis_hloridas.pdf	εικ. 27	Προσωπικό αρχείο
εικ. 13	https://el.wikipedia.org/wiki/Ψηλορείτης (Αύγουστος 2022)	εικ. 28	Προσωπικό αρχείο
εικ. 14	Rackham O., Moody J., <i>Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου</i> , Μετάφραση: Σμπόνιας Κώστας, Επιστημονική επιμέλεια Άγγελος Χανιώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008 σελ. xiv και προσωπική επεξεργασία	εικ. 29	Προσωπικό αρχείο
εικ. 15	Προσωπική επεξεργασία, Υπόβαθρο https://geoportal.apdkritis.gov.gr/gis/home/index.html	εικ. 30	Προσωπικό αρχείο
		εικ. 31	Προσωπικό αρχείο
		εικ. 32	Προσωπικό αρχείο
		εικ. 33	Βρέντζος Μ., <i>Επίσκεψη σ' έναν ερημίτη, Πρόταση επανάχρησης ενός ερειπωμένου μοναστηριακού συγκροτήματος στο Ακρωτήριο Χανίων</i> , Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014 σελ.8
		εικ. 34	Προσωπικό αρχείο Γιώργου Τσακαλάκη
		εικ. 35	https://www.cretanbeaches.com/
		εικ. 36	https://www.cretanbeaches.com/
		εικ. 37	Προσωπικό αρχείο

- εικ. 38 Καρποδίνη - Δημητριάδη Ε., *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης, Εικόνες και μνήμες*, Εκδόσεις ΑΔΑΜ, Αθήνα, 1995 σελ. 190
- εικ. 39 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 40 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 41 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 42 <https://orthodoxcrete.com/el/places/afentis-redeemer-christ-yiouchtas/>
- εικ. 43 Ψιλάκης Ν., *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, Τόμος Β, Εκδόσεις ΚΑΡΜΑΝΩΡ, Ηράκλειο, 1993, σελ. 194
- εικ. 44 Παπαδάκης Ε., *Το μνήμα του βουνού: η ερμηνεία του τοπίου στη μινωική Κρήτη ως όργανο για τη νοσηματοδότηση της Κρητικής Υπαίθρου*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2013 σελ. 36
- εικ. 45 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 46 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 47 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 48 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 49 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 50 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 51 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 52 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 53 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 54 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 55 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 56 Προσωπικό αρχείο
- εικ. 57 Προσωπικό αρχείο

